

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.

(Tiden fra ca. 1773—1817.)

**Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes religiøse
og nationale Brydningstid.**

Af **Hans Hejselbjerg Paulsen.**

I.

Det Tidsrum af vort Hjemlands Historie, som vi i det følgende skal beskæftige os med, er paa saa mange Maader »et ukendt Land«, at saa at sige enhver, som har søgt Oplysning om dette eller hint i den Periode, maa føle, at her befinder man sig i noget nær et terra incognita. Det gælder paa saa mange Maader til Trods for, at uden Forstaaelse af denne Tid — i udpræget Grad en Brydnings- og Gæringstid — vil mangt og meget i de følgende Aar være dunkelt, ja uforstaaeligt.

For at forstaa den nationale Udvikling i Slesvig er det ikke mindst af Betydning at faa undersøgt, hvad man netop i Perioden forud for den tænkte og mente om det Spørgsmaal, som senere blev det altoverskyggende, og som for os stadig er og bliver det centrale i Slesvigs nyere Historie.

Ogsaa kirkehistorisk set er her nok af Lakuner, og i endnu højere Grad gælder det samme m. H. t. en Række andre Forhold.

Det er ligesom den følgende Tid har lagt Beslag paa al Interesse saavel hos danske som tyske Forskere. Thi medens Tiden efter 1817, især efter 1830, har formaaet at sætte en næsten talløs Række Penne i Bevægelse, saa er Forholdet for Oplysningstidens Vedkommende det, at faa, ja næsten ingen, har dvælet ved den. Den er i alm. Omdømme stadig en tom og indholdsløs Periode, som man roligt kan lade ligge eller overlade til dem, som kun interesserer sig for Rariteter og Spidsfindigheder. At det er gaaet saadan, er ikke underligt, og man kan kun smile, naar man læser følgende Ord af en af Periodens egne Børn: »Vore Efterkommere vil rejse sig, naar der tales om vor Tids store Bedrifter. Af vore Dages Krønike

vil de tage Stof til deres sublimeste Tragedier, og vor Tids store Mænd vil ofte træde frem paa Efterslægtens Teater og omspille deres Rolle«.) Enhver ved, hvor lidt alt dette er gaaet i Opfyldelse. Eller: »Unsere Kinder u. Nachkommen werden ihre (d. v. s. Adlers og ligesindedes) Asche segnen u. ihre Namen im späten Flore unter uns erhalten!«**) Skæbnens Nemesis. De er tværtimod bleven saa grundigt glemte, saa at næsten kun Specialisterne kender de Navne, som nu i det følgende gaar over Scenen. Og dog er Oplysningstiden en Periode, der, som intet andet Tidsrum i Historien, kan fremvise en saa dybtgaaende Forandring i Tænke- og Levemaade, en saa gennemgribende Forandring af alle Forhold. Thi alt, selv det, som hidtil havde været sacrosanct, blev stævnet frem for Tidens Domstol — »Fornuften« — for at godtgøre sin Eksistensberettigelse, sin Nytte, og kunde det ikke det, blev det kasseret uden Tøven. Ser man paa Resultatet, er det, som om »Dommeren« har set gennem et Hulspejl, hvor alt det store bliver smaat og betydningsløst, og Smaatterierne antager fantastiske Dimensioner.

Hvad der ogsaa har bidraget meget til, at Perioden og dens Navne stille lagdes til Side og hurtigt gled over i Glemselen, er den Kendsgerning, at til Trods for at de alle var myreflittige Skribenter og Talere og emsigt optagne af at forbedre alt og alle, ja endog for fuldt Alvor søgte at virkeliggøre den skønne Drøm: Oprettelse af et Paradis paa Jorden, saa havde de intet, absolut intet, at sige til Mennesker, da Trængselsaarene saa hurtigt gjorde Ende paa hele Herligheden. Da man skulde til at trække paa de indre Reserver, viste det sig, at der ingen var. Da følte man for Alvor, at Oplysningstidens rationalistiske Livssyn med dets filosofiske Almensætninger og sentimentale Sniksnak havde gjort Hjertet fattigt og koldt, og at det ikke skænkede nogen aandelig Kraft. Store Dele af Folket — især Ungdommen — vendte derfor Blikket, nu da saa meget styrtede sammen af det, man havde bygget paa, tilbage til den kristne Tro, som den der ene kunde hjælpe. Det siger sig selv, at disse

---

*) Joh. Boye i »Statens Ven« I p. 214.

**) Der Schutzgeist der neuen s-h. Kirchenagende, 1799.

hurtigt og let lagde det gamle til Side. Og intet kunde friste Ungdommen til at forherlige deres Fædre og — for at bruge Boyes Ord — lade den »Tids store Mænd træde ofte frem paa Efterslægtens Teater og omspille deres Rolle«. Disse unge var trætte af den tørre Tone og Fastespiserne, som var bleven dem paanødt, de var lutter Øre for Tilværelsens og Historiens Mystik og interesserede sig ulige mere for Sturm- u. Drangtidens og Nyromantikens store Skikkelser, for Fædrelandet, som hidtil kun havde været et tomt Ord, end for den der opfandt Spinderokken og lærte Folk at dyrke Kartofler. Ogsaa det Slægtled overlod Fædrene til Glemselen. Endvidere. For Eftertidens populære Betragtningssmaade kom Oplysningstiden og dens Mænd til at staa som en sølle tør og aandsforladt Periode, befolket af mer eller mindre latterlige Figurer. Det lader sig heller ikke nægte, at man dengang for fuldeste Alvor skrev og tænkte Ting, som er baade til at le og græde over. I 1795 foreslog f. Eks. »Verdensborgeren« Prof. Martin Ehlers i Kiel, at det vilde være praktisk at a f s k a f f e Dansk som Skriftsprog lige til Haparanda. Eet Folk, eet Sprog! Kunde den Tids Førere for fuldt Alvor skrive slige Ting, — og Eksempler er her legio — Ting, som uvilkaarligt fremkalder Smilet, maatte dette nødvendigvis give Bagslag, og der falder uvilkaarligt et latterligt Skær over denne Tid og dens verdensfjerne Mænd. Og dog mente de fuldt og fast, at netop de havde løst Verdensgaaderne og trukket alt ud i Forstandens klare Daglys. Og dog — vil vi forstaa den efterfølgende Udvikling, maa Oplysningstiden ikke behandles som en Samling hvide Blade i Historiens Bog. Vel er Tidens Daarskab og dens naive Optimisme haarrejsende, men et og andet skabtes ogsaa, som blev af Værdi, og som vi kan være O. taknemlig for. Helt foruden betydelige Mænd er Perioden heller ikke. Og en Del af dem venter endnu paa en Levnetstegning. Man kan saaledes ikke komme udenom Mænd som Prof. J. A. Cramer og Generalsuperintendent Adler. De er uden Tvivl af langt større Format og Betydning end den samtidige Hertug Frederik Christian, som for længst har faaet den Ros og Dadel, som tilkommer ham, medens Cramer og Adler

nærmest er glemt. Uden Interesse er heller ikke Mænd som Amtmændene August v. Hennings*) og Conrad v. Blücher-Altona, Provster som Balthasar Petersen, Tønder og Jasper Boyesen i Slesvig, Professorerne Heinrich Müller og G. S. Geysler, Landgreve Carl af Hessen o. fl., som vi siden kommer til. En Del af disse Mænd er desuden bleven uretfærdigt bedømt, idet man — i de faa Tilfælde, hvor de overhovedet er nævnt, — har udtalt sig om dem ud fra en senere Tids religiøse, og især nationale Anskuelse. Det gælder f. Eks. særlig en Mand som Generalsuperintendent Adler, som, takket være Allens Bog, stadig staar for danske Læsere som en Slags »Fortyskningsapostel«. Tanken om at fortyske Slesvig har imidlertid sikkert ligget Adler ganske fjernt. Vi vil faa at se, at der er intet, som tyder paa, at Adler blot har tænkt paa det. Det samme gælder vistnok for Adam Struensees Vedkommende. Man maa forstaa disse Mænd, deres Udvikling, deres Tanker, Maal og Hensigter, og sidst, men ikke mindst det, de er grebet af, og paa hvis Virkeliggørelse de arbejder. Det har de Krav paa, og det kræver historisk Redelighed af os.

Mangler der saaledes en Række Biografier over Tidens Mænd, fattes der os imidlertid ogsaa en Række specielle Under søgelser. F. Eks. hvad ved vi om den franske Revolutions Tanke i Hertugdømmerne? Om Skolevæsenet? Om Fattigvæsenet? (i en Tid med de samme vanskelige sociale Problemer, som vi kender i Dag). Om Kirkelivet? Hvor langt var man egentlig nede, var den officielle Kirke i Hertugdømmerne overhovedet en kristen Kirke? Og det nationale Spørgsmaal. Hvad forstod dette Slægtled egentlig ved Begrebet »det nationale«? Hvad ved vi om det universalistiske i Tiden, saavel i religiøs som i na-

---

*) Nu afdøde Overretssagfører Paul Hennings, Udgiveren af Personalhistorisk Tidsskrift, beskæftigede sig i en Aarrække med Ud arbejdsdelen af en større Monografi over denne interessante Skikkelse. (Se Personalh. Tidsskr. 8 R. VI B. p. 174). Desværre naaede han kun at fuldføre første Del »August Hennings Ungdomsaar«, trykt i Personalh. Tidsskr. 9 R. IV B. p. 201. f. f. Ogsaa afd. Arkivsekretær Jørgen Bloch har gennemarbejdet August v. Hennings store efterladte Haandskriftsamling, som synes at være en rig — men uhyre ensidig! — Kilde til Hertugdømmernes nyere Historie. (Opbevares nu i Hamborgs »Staats- u. Universitätsbibliothek«.)

tional Betydning? Dette sidste er et meget fremtrædende Træk i Tiden, ja, det, i Forbindelse med en udpræget Optimisme, er egentlig Oplysningstidens Alfa og Omega. Den religiøse Universalisme led her i Hertugdømmerne uhjælpeligt Skibbrud, og sank tilsyneladende pludselig i Dybet. Vi vil se, at i dens nære Kølvand fulgte en Slags universalistisk Nationalfølelse, en udpræget Kosmopolitisme tilsat en stærk Hjemstavnskærlighed. Det kosmopolitiske forsvandt sammen med Deismen. Begge havde dæmmet op for alt det irrationelle i Tilværelsen, fordi dette var dem en Vederstyggelighed. Først arbejdede man under Begejstring og med Glæde ved disse Diger, og man mente, at just det Arbejde tjente til »Die Veredelung des Menschengeschlechts«, og man mente herved at kunne skabe »Himmeriget paa Jorden«, og man befandt sig vel under »Fornuftens« klare og tørre Straaler. Man dæmmede op for det irrationelle, det »mystiske« ad kunstig Vej. »Der neue Mensch« (en yndet rationalistisk Talemaade, ogsaa — betegnende nok — Titlen paa et Tidsskrift, udgivet i Flensborg 1796) havde ikke Brug for disse usynlige Aandsmagter, ja erklærede dem for unyttige og skadelige Fordomme. Men Digearbejdet blev mere og mere møjsommeligt. Mandskabet graanedes, og en ny Tilgang kom saa godt som ikke. Til sidst saa de mere klartskuende, at det var et Sisufos-Arbejde. Saa en skønne Dag sprængtes alle Dæmninger, og Floden skyllede hele Herligheden inden for Digerne bort. Ikke meget blev staaende. Thi det meste var bygget paa Sand, og det faldt, og dets Fald blev stort. —

»Den christelige Religion er sin Undergang nær« klagede en nordslesvigsk Præst i 1813. Han forvekslede imidlertid kristen Tro med Rationalisme. Rationalismen, — i hans Mund »christelig Religion«, — var vitterlig sin Undergang nær. En religiøs Anskuelses aandelige Kraft prøves i Ulykkens Dage. Og Rationalismen i Hertugdømmerne bestod ynkeligt denne Prøve. Ulykkens Dage — i bogstavelig Forstand — kom brat over dette sorgløse Slægtled med dets rørende Tillid til »Oplysningen« og dennes »nye Menneske« og »nye Verden« og »evige Fred«, med dets naive Tro paa »Fornuften« og dens Evne til at

klare alt. Sjældent har et Slægtled udmalet sig Fremtiden i lysere Farver, og sjældent er et Slægtled bleven mere hjemsogt end netop det. I 1800 skrev Bladet »Lyna« i Haderslev med Henblik paa det nye Aarhundrede, »det vil med en forynget Glorie holde sit Indtog i den forbavtede Verden, et Aarhundrede, som sandsynligvis skal fordoble Planeternes Tal og firedoble Drabanternes, et Aarhundrede, hvor Retfærdighed og Fred skal omfavne hinanden og lyksaliggøre Menneskeheden.*) Hvilken Modsætning mellem denne Forventning, og saa den bitre Virkelighed, som kom!

Rationalismen som religiøs Bevægelse var færdig, der gik ikke mange Aar, førend alle ypperste i Folket kaldte den og dens højtpriste »Oplysning« for A a n d l ø s h e d. Ved Reformationsjubelæet i 1817 udgav Claus Harms — »der kleine Diaconus«, — sine Theser imod Rationalismen med meget skarpe Ord mod dens førende Mænd i Hertugdømmerne. En voldsom litterær Strid af et hidtil ganske ukendt Omfang udløste Spændingen. Da Vandene havde lagt sig, stod Claus Harms, — en ægte Folkets Søn i Ord og Handling, først Møllersvend, siden Teolog og Præst — som Rationalismens Banemand, og som den nye Tids Herold. En religiøs Vækkelse gaar saa gennem store Dele af Hertugdømmerne.

Men det irrationelles Flodbølge rev ogsaa den rationalistiske Universalisme bort. »Hvilket smukt Foraar i denne Jern-tid« skrev Louise Stolberg i 1813 med Henblik paa den nye Tid i Tyskland. Det er nationalhistorisk ligesaa nye Toner, som Claus Harms' Ord i 1817 er det kirkehistorisk set. 1815 knurrede Studenterne i Kiel endnu under Dahlmanns Waterloo-Tale. 1817 tog mange af dem Del i Wartburgfesten, som i et og alt stod i det irrationelles Tegn, først og fremmest nationalt. Og i det følgende Aar dannes den første »Burschenschaft« i al-tysk Aand i Kiel, og det blev mere og mere klart for alle, som tænkte paa mere end Dagen og Vejen, at Rationalismen ogsaa havde tabt paa det nationale Omraade. Da Rationalismen fik sit Knæk, og den unge Slægt gik ad helt andre Veje, da var ogsaa,

---

*) Citeret efter T. O. Achelis »Haderslev i gamle Dage« II p. 422.

— som Karl Welcker skrev i »Kieler Blätter« 1816, — »Die Zeiten Bernstorffs vorüber«.

1817 er saaledes religiøst og nationalt et betydningsfuldt Aar i Hertugdømmernes Historie. Allerede i Aarene før var Grunden undermineret under Rationalismen; men i 1817 faar den sit Knæk, og man kan roligt sige, at da fældes den selv-sikre Kæmpe af dens foragtede og ved første Øjekast ubetydelige Modstander; at dette ogsaa fik vidtrækkende Følger nationalt set, vil vi senere faa at se.

Baade religiøst og nationalt betegner 1817 det Punkt, hvor Vendingen fra thesis til antithesis mærkes.

Kan man tale om en religiøs og national Brydningstid i Hertugdømmerne i Tiden 1773—1817? Ja, for saa vidt som alt er i Smeltediglen. At det er en Brydningstid, mærkes først og fremmest paa det religiøse Omraade, hvor to mægtige Magter tager Livtag sammen, men paa alle Livets Omraader søger man bevidst at dreje Historiens Hjul over i et helt nyt Spor, at skabe et nyt Menneske, en evig »lykkelig Tid«, alt symboliseret i den opgaaende Sol, der skal sprede Lys og Varme, Retfærdighed og Verdensfred. Den nye religiøse — eller rettere irreligiøse — Retning bemægtiger sig saa at sige alle ledende Poster i Hertugdømmerne og trænger sine Steder langt ind i Folkemassen. Men samtidig med, at mangt et Ord, religiøst set, tømmes for sit gamle Indhold, saa kun Lyden bliver tilbage, og der ikke mere forbindes nogen Følelse med det, sker nøjagtigt det samme — nationalt set. Man søger at skabe en stærk kosmopolitisk Broderskabsfølelse, at danne »Verdensborgere«, som har hele Jorden til »Fædreland«. Det klassiske Udtryk for denne rationalistiske Universalisme er i Hertugdømmerne givet af J. H. Voss i hans Digt »Ein edler Geist klebt nicht am Staube«, nej han rager op over Tid og Stand, en saadan »ædel Aand« indsnæveres ikke af Folkeskik, af Tro, ej heller af Slægt eller Fædreland; nej,

»Die Sonne steig' u. tauche nieder;
sie sah u. sieht ringsum nur Brüder:
Der Kelt' u. Griech' u. Hottentott
verehren kindlich Einen Gott.«

Her har vi Oplysningstidens Tale i Renkultur, et Udtryk for Verdensborgerens Tankegang i den Periode, vi her skal beskæftige os med. I denne helt igennem intellektuelt betonedede Tid afkobles Forstandslivet fra det øvrige Sjæleliv, og dette dyrkes i en saadan Ensidighed, at Følelseslivet enten trænges helt tilbage, eller kun ses i dets Karrikatur: den grædefærdige og vamlø Sentimentalitet.

En saadan aandelig Situation kan maaske vare et Slægtled eller to, men saa bliver man træt af den tørre Tone, og de skjulte irrationelle Magter kræver deres Ret, virker atter dragende paa Mennesker. og der kommer en religiøs Vækkelse og en national Opvaagnen.

Det er Baggrunden for den religiøse og nationale Vækkelse i Hertugdømmerne — særlig i Nordslesvig — vi her vil se paa.

1.

Karakteristik af »den gyldne Tid« i Hertugdømmerne.

Rationalismen er en ny Tidsbølge, som i det 18. Aarh. skyller ud over Europa, ogsaa ind over vore Grænser. Det er ikke en speciel kirkelig eller teologisk Bevægelse, men er overvejende en humanistisk Fremtoning. Den er i længere Tid forberedt gennem filosofisk og teologisk saavel som naturvidenskabeligt Arbejde, og desuden gennem visse æstetiske Strømninger. Den er en banebrydende, revolutionær Strøm, der vil omvurdere alle overleverede Værdier.

I Protestantismen er baade Tro og Forskning, Fromhed og Erkendelse forbunden, og derfor kan disse Faktorer gensidigt fortrænge og afløse hinanden. Medens de første i Pietismen betegner Retningens aandelige Grundpræg, kommer i Rationalismen de sidste til Syne i den grelleste Ensidighed. Her skal ikke gøres Rede for dens Herkomst og Opstaaen, for dens Sejrs- gang. Kun vil vi pege hen paa, at hvert Land faar sin bestemte Udformning af de rationalistiske Ideer. Deismen i England bliver i sin Konsekvens i Frankrig til Ateisme og Materialisme, ikke ført frem i videnskabelig, men i en vittig og agitatorisk Form. I Tyskland derimod opstaar en ret kirkevenlig og yderst

optimistisk og naiv »Populærfilosofi«, hvorved Deismens førende Tanker, i Forbindelse med Leibnitz' Filosofi »gøres tilgængelig for maadelige Hoveder.« Preussens Nederlag i 1806 afslører imidlertid hele Hulheden og Tomheden i dens ordrige Klingklang. Den danske Helstat faar i Perioden væsentlig sine Impulser fra Tyskland, Oplysningstiden her præges da — stort set — af den tyske Form, (Selve Ordet Oplysning er da ogsaa et tysk Laaneord (Aufklärung) og har intet tilfælles med det dogmatiske Begreb Oplysning = illuminatio.) selv om Dele af den daværende Døgnlitteratur bærer tydelige Præg af Slægtskab med Frankrig. (f. Eks. Horrebows saakaldte Religionsblad »Jesus og Fornuften«, M. C. Bruuns »Aristokraternes Catechismus« o. fl.) Stiller man Spørgsmaalet: Kan man tale om Oplysningstiden i Hertugdømmerne, som en særlig slesvigsk og holstensk Form for Rationalisme, saa maa det vel nok besvares med ja. Ganske vist er Tidens Tanker saavel som Tidens Børn de samme baade her og der, hvad enten vi tænker paa Josef II's Undersaatter eller paa Christian VII.s; men Udviklingen og Udfaldet, forskellig som de er i de forskellige Lande, betinges først og fremmest af de Personer, som viser sig paa Scenen, af deres Gerning og Tanker.

Hovedforskellen mellem Oplysningstiden i Hertugdømmerne og i Kongeriget kan vi sammenfatte i følgende Punkter:

- 1) I Hertugdømmerne erobrer Rationalismen alle førende Stillinger i Kirken. Her er ingen Biskop Balle, som djærvt og mandigt gendriver de radikale Elementer og forsvarer Kirken mod dens Angribere. »Kirken«s Angribere er her tværtimod Antirationalisterne.
- 2) Medens det ikke lykkes Rationalismen i Kongeriget at faa Kirkens gamle Ritual afløst af et nyt og rationalistisk, kommer i Hertugdømmerne forskellige Forhold Rationalismen til Hjælp, saa den virkelig bliver ritualdannende.

Som alle Vegne er ogsaa her Oplysningstidens karakteristiske Mærke, formelt set, den bevidste Stræben efter at hævde Fornuftens Ret som den højeste Dommer over alt bestaaende,

alt nedarvet, den gør Krav paa fuldkommen Uafhængighed af al Tradition og al Autoritet. Den individuelle Fornuft proklameres som Hersker over hele Aandslivet, ja anses for Sandhedens højeste Instans. — Vi skal senere ved Omtalen af det teologiske Fakultet i Kiel paa Oplysningstiden komme nærmere ind paa de rationalistiske Tankers Udformning her i Hertugdømmerne.

Aaret 1773 er ikke tilfældigt valgt som Udgangspunkt. Tværtimod vil det Aar i Hertugdømmernes Aandshistorie være et Aar, man uvilkaarligt standser ved. 1773 sker der en gennemgribende Forandring med Universitetet i Kiel, ja, man kan sige, at fra nu af begynder dets Virksomhed for Alvor at give Hertugdømmerne sit bestemte Præg. Omtrent samtidig hermed opstaar den herrnhutiske Koloni i Kristiansfeld. Her arbejdes i det stille, men herfra udgaar talløse usynlige Traade til et ikke ringe Antal Hjem i Hertugdømmerne, især i Slesvig. 1773 kom endelig Mageskiftetraktaten i Stand ved Bernstorffs og Caspar v. Salderns Medvirkning, og de gottorpske Egne i Holsten — deriblandt ogsaa Kiel og dets Universitet — kommer nu ind under Kronen.

Da Begrebet »Oplysningstiden« i høj Grad er relativt og indeholder vidt forskellige Bestanddele, lige fra en Slags formidlende »fornuftig« Ortodoxi, videre over den saakaldte Supranaturalisme til den egentlige »Oplysningstid« og videre frem mod Rationalismen og dens sidste Udløber Vulgærrationalismen, — vil det være ganske umuligt at angive blot med nogenlunde Bestenighed, hvornaa Oplysningstiden begynder, og hvornaar den ender. 1773 viser os saavist ikke, at disse Egne er fri for den nye Tids Tanker og Tale, eller at de først nu sætter ind, derimod betegner 1773 med al ønskelig Klarhed, at nu erobrer Tidsaanden Hertugdømmernes Universitet, som just nu i bogstavelig Forstand bliver »Landesuniversität«. Hvilken Betydning det faar for den senere Udvikling, ligger klart for Dagen.

Allerede 1740 indberetter*) den daværende Generalsuperintendent Conradi efter endt Visitats i forskellige Egne i Her-

---

*) Staatsarchiv Kiel, Abt. 18 Nr. 39 b § 113.

tugdømmerne, især i Nordslesvig, at »die kommende Zeit droht noch eine grössere Verschlimmerung des Übels an, da mit der gantz nagelneuen Deistisch-naturalistischen wenigstens Pelagianischen Philosophie u. Freydenkerey, die allenthalben auf den Universitaeten, wie der Krebs umb sich frisset, immer ein junger Mensch nach dem anderen angesteckt wird«. Conradi kan og vil ikke anwise Midler til at forebygge denne Udvikling, thi her formaar Mennesker intet, han overlader alt til Gud, »er hat von jeher seine Kirche aufrecht erhalten — und wird ihr auch noch immer treue Hirten geben bis ans Ende.«

Denne Udtalelse viser imidlertid, at Conradi allerede i 1740 øjner den nye Udvikling. Dog taler han her næppe om Forholdene i Hertugdømmerne, og de Universiteter, han tænker paa, kan hverken være København eller Kiel; i København studerede yderst faa af de Studenter, der var hjemmehørende i Slesvig Stift, og heller ikke Kiels Universitet havde overvældende Tilgang, tilmed kan der her ikke være Tale om Paavirkning i den nævnte Retning. Strømmen gaar stadig mod de tyske Universiteter, og den nye Filosofi, som Conradi hentyder til, er sikkert den Wolffiske.*)

Det maa anses som givet, at de unge, som vender hjem til Hertugdømmerne efter at have hørt disse, er »angesteckt« af det nye, de har hørt, og derved kommen i et Modsætningsforhold til det gamle, som stadig raader i Hjemegnene.

Dog er det først i 70-erne, at Paavirkning af Oplysningstidens Tanker for Alvor mærkes, — først og fremmest i v. Hennings og v. Schmettaus Skrifter.

Conradis Ord fra 1740 viser imidlertid, at Jordbunden ogsaa i Hertugdømmerne er forberedt, og at Grunden under det gamle undermineres. Men først efter 1773 begynder den nye Sæds frodige Vækst, og den saakaldte »dannede Verden« synes i Hertugdømmerne i en Haandevending vundet for Oplysningstidens Tanker.

---

*) Efter Prof. Christian Wolff, siden 1706 Prof. i Halle, † 1754; her var ogsaa Thomasius Prof. indtil 1728, han er den første indflydelsesrige Forkæmper for Oplysningen i Tyskland.

Hertil er ogsaa den nye Stand medvirkende, som just nu træder tydeligt frem, vi kan kalde den »den dannede Middelstand«. Netop i 70-erne og i de senere Aar sker der en Forskydning i Befolkningslagene, som kun kunde blive »Oplysningen« gavnlige. Økonomisk kommer man nu ind i en hidtil næsten ukendt Blomstringsperiode, det er den saakaldte »gyldne Tid«s Aar, som nu begynder. Samtidig hermed sker de store Landbo-reformer i Hertugdømmerne, som blev af ligefrem revolutionær Betydning for Landbruget, og i Forening med de stadig stigende Priser paa Landbrugets Salgsvarer bidrog til i Løbet af et Slægtled at hæve Landbrugsstanden, især materielt. Vi nævner kun, at i 1763 blev det paabudt, at alle kgl. Domæner skulde sælges til Udstykning, hvorved ca. 25 Domæner blev udstykket i 700 Parceller. 1766 kom den første Forordning (20. Febr.) angaaende Fællelsskabets Ophævelse. Enhver Bonde kunde nu forlange sin Andel af Fællesjorden uddelt. Ogsaa en Række øde Strækninger koloniseres i Tidsrummet, i Regelen ved Syd fra indkaldte Kolonister. Sammen med de stigende Priser paa Landbrugsprodukter gik Stigningen i Ejendomspriserne; medens f. Eks. en Gaard i 1740 (med Beslag) kostede 9000 Mk. og i 1762 solgtes for 11,000, steg Prisen for den samme Gaard i 1784 til 15,000 Mk. (nu uden Beslag), og i 1802 blev der budt 45,000 Mk. for den, og dog solgtes den ikke.*) Følgerne af den her skitserede Udvikling blev en vidt dreven Spekulation og Handel med Jord, og en vis Rodløshed gør sig mere og mere gældende. Der opstaar nemlig nu et ret omfattende rodløst Element i Hertugdømmerne baade i Byerne og paa Landet, særlig i det nye Befolkningslag, som vi har kaldt »den dannede Mellestand«. Netop i disse Kredse fængede Oplysningstankerne, som nu igennem »Pressen« d. v. s. en lang Række saakaldte Intelligensblade ugentlig og maanedlig populariseres i afmaalte Doser. Medens Præstegaarden før havde været det eneste Hjem i Sognet, som adskilte sig fra de andre m. H. t. boglig Dannelse og Læsning, saa ændres Forholdet nu, særlig i de »gode Egne«. — Her optræder nu Forpagtere og Forvaltere paa de store Gaarde, mest

---

*) Neue S-H Provinzialberichte 1824 II p. 175.

Folk fra andre Egne og medførende nye Skikke og en ny »Tone«. Mere velhavende Landmænd, privilegerede Møllejere o. lign. slutter sig til disse; de udskiller sig fra »den store Hob«, ynder at kalde sig »oplyste« og »moderne«, og i saadanne Kredse, løsrevne som de er for alt »gammelt«, faar Oplysningen sin fa- ste Stok paa Landet.

Samtidig med den her omtalte Forandring i Landbruget sker et Opsving i Handel og Industri, i Skibsfart. Ogsaa Arbejdslønnen stiger, da Arbejdskraft er efterspurgt, især i Byerne, hvor de nævnte Erhverv kræver flere og flere Hænder. Byerne virker dragende paa mange Indsiddere og deres Sønner, og Overflytningen fra Land til By begynder. Betegnende er saaledes, at i Tiden mellem 1770 og 1799 firedobler Flensborg sit Indbyggerantal.^{*)} Alt betales godt, og »Geld spielt bei Hoch u. Niedrig keine Rolle«, skriver en samtidig. Handelen drives nu ogsaa i det store, og den udvides særlig under den nordamerikanske Frihedskrig. Af stor Betydning for Hertugdømmernes Handel blev ogsaa Kanalens Anlæggelse i Aarene 1777—83.

I Byerne anlægges i de samme Aar en efter hine Tidens Forhold anselig Række Fabrikker, dels Spinderier, Væverier og Sukkerraffinaderier, Brændevinsbrænderier og Oliemøller. I Flensborg brændtes en Mængde Snaps, som især gik til Norge. Selv de ellers saa foragtede Mosegne drager store Fordele af hele denne Udvikling, i det en Mængde Tørv nu kan sælges til Byerne, hvor det stadig stigende Forbrug, trods stigende Priser, næppe kan tilfredsstilles.

Den økonomiske Opgangstid berører saaledes tidligt baa- de By og Land, selv de fattigste Egne.

Samtidig udbreder der sig en udpræget Optimisme, som præger alle Klasser og alle Egne. Pengerigeligheden fører ofte til en utrolig Letsindighed i Omgang med Penge og Ringeagt for Penges Værd. Livsglæden og Selskabslivet florerer, især i By-erne, hvor tillige en Mængde Klubber opstaar, hvor »bedre Folk« morer sig, medens Resten befolker det stadigt stigende Antal Værtshuse og Danseboder. Klubberne havde i deres første Aar

---

^{*)} P. v. Hedemann-Heespen. Die Herzogth. u. die Neuzeit p. 507.

Betydning for den Kreds, som holdt til der, idet man her kunde udveksle Tanker og Meninger, læse og diskutere Oplysningstidens i Quantitet store Døgnlitteratur. Senere skabte de imidlertid Driveri og truede med at ødelægge Familielivet. I den stadig omsiggribende Forlystelsessyges Spor gaar de to Følgesvende: Drikfældighed og Usædelighed, opløste Ægteskaber er ikke mere Sjældenheder, og Bordelvæsenet florerer selv i de mindste Købstæder. Perioden præges mere og mere af et stærkt materialistisk Drag med Jagen efter Penge o. s. v. Pengelotteriet i Altona faar rivende Afsætning, og i Dagene for Kieler Omslag bortspilles store Summer. Fra alle Egne klages der over en tiltagende Luxus, og selv i de fattige Egne gaar Vævestolene mange Steder i staa, idet man nu køber indført Klæde i brogede Farver, og de graa Vadmelstragter lægges til Side. Ogsaa fremmede Moder holder deres Indtog i Byerne og breder sig herfra ud paa Landet, selv de gamle Folkedragter forsvinder ved Periodens Slutning — og ogsaa sine Steder allerede ved 1800.

Det er indlysende, at under disse materialistiske Forhold maatte alt aandeligt Liv faa trange Kaar. Perioden har da ogsaa de mest afskrækkende Eksempler paa Ukirkelighed at fremvise. Vi vender senere tilbage hertil. Alt det nedarvede fra Fædrene maa i Smeltediglen og Periodens Højttalere ynder at tale om en »ny Tid«, en »ny Moral«, en »ny Religion« — hvis i det hele taget Religion behøves og kan bevise sig som »nyttig«. Sansen for det nedarvede og Respekten for det hellige fattes ganske dette Slægtled. Hvad der hører til Folkets Ejendommeligheder i de forskellige Egne mødes med dum Foragt. Dette gælder først og fremmest Folkesprogene Dansk, Plattysk og Frisisk. Man ynder at tale Højtysk, ja det anses endogsaa som et Tegn paa, at man er »moderne« og dannet. Bedre gaar det ikke de forskellige Egenes rige Folkeoverlevering. Ved Rationalismens stupide Foragt for »Overtro« og dens foragtelige Emsighed for at fremme en overfladisk »Oplysning« af meget tvivlsom Værd, er her gaaet en kostelig Skat tabt for vort Folk. Kun i de fattigste og »uoplyste« Hedeegne paa Slesvigs

Midtryg (især Sogne som Fjolde, Valsbøl, Burkal, Ø. Løgum) er Stumper og Stykker af vor uden Tvivl før saa rige Skat af Folkeviser og anden Overlevering bleven bevaret, takket være, at her blev nogle Spindestuer og afsidesliggende Bondestuer forskaanet for den flade, dræbende Skinkulturs snobbede Væsen. Er det mon tilfældigt, at just to Sønner af Folkets brede Lag — Vægtersønnen Prof. Twesten og den tidligere Møllersvend Claus Harms — fælder Rationalismen?

Over hele Tiden er der noget uhyre filisteragtigt og poesiløst, alt gaar her saa jævnt og fladt; her er hverken Højder eller Dybder. Rimet Prosa fabrikeres i store Mængder, men det er enten knastørt eller drivende af Taarer. Man lever fuldkommen paa Overfladen, og det er ligesom Tiden kun kender og kun lever og tænker i to Dimensioner.

Rationalismen forstod ikke det dybeste i Menneskesjælen, og fuldkommen uhistorisk som den var, ringeagtede den Forbindelsen med Fortiden. Folkesindet begreb den aldrig, fordi den var en fremmed indført Plante, som i Længden ikke kunde trives paa vore Breddegrader. Den viste sig dygtig til at rive ned af alt, hvad der var Folkets Ejendom fra ældgamle Tider, men den formaaede kun at yde en Smule Politur som Vederlag.

Hvad der først og fremmest præger Teologi og Kirke i Hertugdømmerne paa denne Tid, er den fuldkomne Mangel paa Forstaaelse af Menneskets Syndenød og Menneskets Trang til en absolut Tilgivelse. Derfor tømtes Kirkerne hurtigt, hvor rationalistiske Præster stod paa Prædikestolen. For at tækkes Tidsaanden strøg man »af apologetiske Grunde« Kristendommens dybeste Indhold og beholdt kun Skallerne tilbage, som man saa tilsatte »den naturlige Religions Sandheder«.

Prædikenen blev saa enten til et tørt moraliserende Foredrag eller »belærende« populærfilosofisk Snak, den er i Regelen tematisk, og allerede Temaet siger os, hvor langt disse »Religionsforedrag« er fra at være en Prædiken, en homiletisk Textbehandling. Skønt vi senere kommer til at tale om den rationalistiske Prædiken, vil vi dog lige nævne nogle Temaer fra

de Prædikener, som er holdt her omkring 1800. Juledag: Nogle Ord til dem, som klager over at være Husfædre og Fædre til mange Børn. Paaskedag: Über den Nutzen des Frühaufstehens eller: Tidens rette Brug til virksom Flid.

2.

**Undervisningsvæsenets Udvikling og Reform
i Hertugdømmerne i Perioden.**

Oplysningstidens formelle Indhold er bestemt af det Ideal, den søger at virkeliggøre, den vil føre Humanitetsideerne frem paa alle Livets Omraader. Forudsætningen, man gaar ud fra i alt Arbejde, og Forudsætningen for, at alle de store Tankers Maal kan naas, er, at Mennesket er af Naturen godt. Man er klippefast overbevist herom, og Tanken om den ufordærvede Menneskenatur hører for Oplysningstiden til de faa hellige og uantastelige Ting. Men — ogsaa den Gang viste Erfaringen, »at Mennesker ikke ere saa gode, som de burde være. Alle have de Fejl, og hos dem alle ytrer sig enten een eller anden ond Tilbøjelighed, skjønt i forskellige Grader.«^{*)} Man fastholdt imidlertid helt til det sidste denne Tidens kæreste Tanke, og forklarede meget vidtløftigt Erfaringens Kendsgerninger som Udslag af slet Opdragelse, da arlig Undervisning, »Føddommes og skadelig Overtro«s Indvirkninger, eller som en Følge af daarlige ydre Forhold. Derfor skal Oplysning spredes ud i de videste Kredse, thi al Dydberor paa Kundskab og Undervisning; den som er vis, bliver ogsaa nødvendigvis dydig og god. Og med den fremskridende Oplysnings Herredømme er Menneskelivets Lykke givet. Menneskeheden naar den Lyksalighed, som er Livets skønne Maal.

Derfor bliver Skolen og dens rette Udvikling og Indretning i særlig Grad Genstand for Tidens Omhu. Ogsaa et andet Middel tages i Brug for at »oplyse« den ældre og unge Generation, man skaber nemlig en Presse, d. v. s. Tidsskrifter og Maanedsskrifter, stifter Læseselskaber o. lign., disse sidste især paa Landet. Jeg nævner her i denne Forbindelse et enkelt af

---

^{*)} Balles Katekismus III Kap. § 1.

disse Tidsskrifter, hvis Titel er karakteristisk for Tiden og dens Retning: »Haderslevsk Maanedsskrift til almeennyttige Kundskabers Udbredelse.« I Regelen er det de forskellige Egnes Præster, som ad denne Vej søger at »vække« Folket, — ikke til nyt Liv, men til borgerlig Vindskibelighed og Dyd.

Nationalhistorisk set er Udviklingen af den daværende Presse i Perioden i høj Grad af Interesse, den er i begge Hertugdømmer yderst danskvenlig og »patriotisk« (Ordet maa tages i rationalistisk Betydning.) Denne Form for »Oplysning« vender vi senere tilbage til, foreløbig vil vi se nærmere paa det daværende Undervisningsvæsen og dets Udvikling under Rationalismen. Vi begynder med Hertugdømmernes fælles Universitet.

A. Universitetet i Kiel.

Ligesom det var en afgjort Vinding for de gottorpske Egne, at de i 1773 kom under Kronen, var det især for Universitetet i Kiel ligefrem en Fornødenhed, hvis det da skulde bestaa. Kiels Universitet var i den gottorpske Periode efterhaanden kommen stærkt i Forfald. Det var sunket dybt i Anseelse og Omdømme, de studerendes Antal var yderst ringe, og dets Professorer uden nogen Betydning. Ja, endog selve Universitetsbygningen »truede daglig med at falde sammen, — — og man saa sig nødsaget til at søge sin Tilflugt i den hosliggende Kloster- eller saakaldte hl. Aands Kirke.«*) Universitetet havde faaet saadanne »Risse u. Brüche, die nicht weiter gestopfet u. ausgebesert werden konnten«. Professorerne læste i deres Boliger, og Studenterne ansaa dette for mere behageligt, »statt im auditorio publico zu zittern u. zu frieren.**) Til Bibliotekets Bøger var der lejet Værelser i Byen, thi Universitetet lignede mere og mere en Ruinhob, ja Folk hentede endog om Natten de nedfaldende Sten. I 1765, da Universitetet fejrede sit 100 Aars

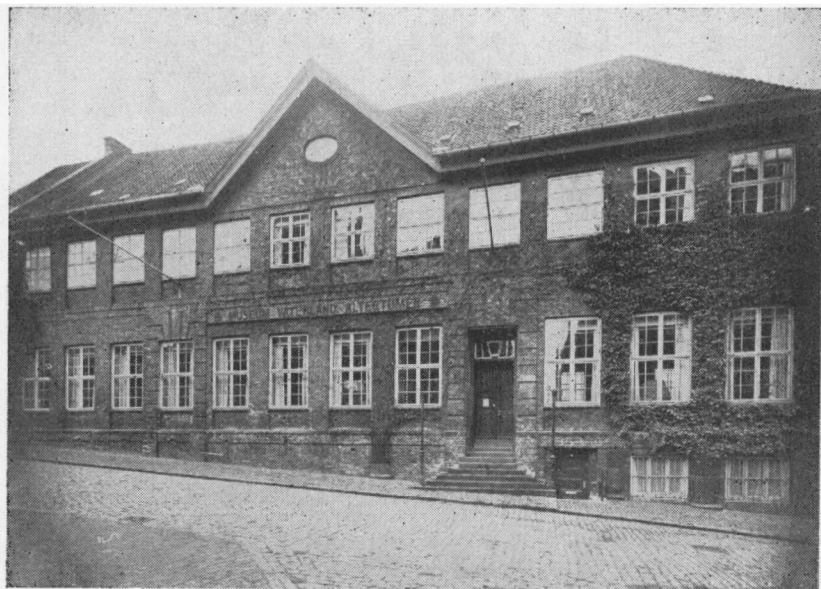
---

*) Prof. Hane: Die zehnjährige Glückseligkeit der Cimbrischen Musen — — 1773. p. 38.

**) Acta A XVIII Nr. 525, Staatsarch., om Universitetsbygningerne. Herfra ogsaa de følgende Oplysninger.

Jubilæum, var Forholdene saaledes, at ingen Festligheder kunde holdes i den Anledning.

Prof. theol. Hane holdt imidlertid en Tale, hvori han bl. a. angav Grunden til, at Jubilæumsfestlighederne bortfaldt. Det hedder heri:*) »Universitetets Kansler er død, ligeledes Prof.

Kiels Universitet 1768—1870.

Bygget af Sonnin 1767—68.

Nu »Museum vorgeschtl. Altertümer«.

eloquentiae, de andre Professorer er for gamle, Studenterne meget faa, og Bygningerne saa forfaldne, at de truede med at styrte sammen.« Endelig i 1767 overdroges det Sonnin at bygge et nyt Universitet ved Slottet, i den saakaldte Kattenstrasse. I samme Aar blev Grundstenen lagt, og Bygningen fuldførtes i det følgende Aar.

Selv om de ydre Rammer nu var i Orden, saa det alligevel sørgeligt ud m. H. t. Universitetsundervisningen. I særlig Grad var Forholdene i det teologiske Fakultet under al Kritik. I 1768 da Prof. Chrysender kom til Kiel, var Prof. Hane bleven

*) Trykt i Sermones de tempore, Kiel 1766.

afskediget paa Grund af Alder, Prof. Zachariae havde tabt Mælet, og Prof. Märk var uden Tilhørere.

Mageskiftetraktatens Forpligtelse til at holde Universitetet i Kraft opfattede A. P. Bernstorff naturligvis som en Forpligtelse til at rejse det af dets dybe Forfald,*) det er saaledes den danske Regering, som nu fra 1773 af al Kraft søger at hæve dette mildest talt helt forkomne Universitet. Og især Bernstorff arbejder ihærdigt for, at det maa lykkes, for at Hertugdømmerne kunde faa et aandeligt Centrum, et Universitet med et rigt videnskabeligt Liv.

Lidet anede man dengang, at man her hagede om nogle Auditorier, i hvilke Vaabnene senere blev smedet imod Danmark. Først og fremmest søger Bernstorff og Guldberg at faa Universitetets Ledelse i gode Hænder, og den Mand, som var udset til denne, just paa det Tidspunkt vanskelige Post, var den daværende Superintendent i Lübeck Johann Andreas Cramer. I det følgende Aar gaar Sagen da ogsaa i Orden (1774), og Cramer udnævntes til Professor theologiae primarius og Prokansler i Kiel. Bernstorff har sikkert overvejet dette betydningsfulde Skridt noget, og at Valget faldt paa Cramer, viste sig i høj Grad at være til Gavn for alle Parter, thi han var en Mand, som fuldt ud udfyldte den Plads, paa hvilken han blev sat. I Hovedstaden nævntes hans Navn med stor Ærbødighed, og han var anset og kendt i alle førende Kredse, hvilket jo ogsaa var naturligt, da han havde levet saa mange Aar i Hovedstaden. »Notre bon et digne Cramer«, kaldes han altid af Bernstorff.**)

Det bliver særlig Cramer og Bernstorff, hvem Æren tilkommer for at have reorganiseret det forsømte Kieler-Universitet. Særlig stor Vægt lægger de paa at faa en Række unge betydelige Mænd knyttet til Universitetet, »Mænd med solide Kundskaber og en jævn fattelig Veltalenhed og fremfor alt med grundfæstet Moralitet«, hvorimod Bernstorff afskyer »les esprits satyriques passionés et les professeurs à bon mot«.***) Det tredje

*)Aage Friis, A. P. Bernstorff og O. Hoegh-Guldberg p. 140 ff.

***) Aage Friis, a. S. p. 141.

***) Friis, a. S. p. 145.

Navn, som med Hæder er knyttet til Universitetet i dets Restau-
rationsperiode er Ditlev Reventlou til Emkendorf.*)

Efter lang Tids Tøven tog han endelig i 1775 imod Stillin-
gen som Universitetskurator, og han og Cramer har gjort meget
for at skaffe Professorerne gode Vilkaar i Kiel, for at bøde paa
de smaa Forhold der, at de ikke skulde virke alt for afskræk-
kende. Da det nu var lykkedes at knytte Cramer til Kiel, og
faa ham til at modtage den ledende Stilling, blev det ogsaa
hans Opgave at se at faa Nedgangen i Studenternes Tal bragt
til Standsning.

Omkring Cramer som Midtpunkt og primus inter pares
samles nu i de følgende Aar en Række dygtige unge Professorer
og lærde. Næsten altid, naar et Embede skal besættes eller
nyoprettes, raadfører man sig med Professorer i Tyskland, især
med den dengang berømte Orientalist og Teolog Michaëlis i
Göttingen, med Filologen og Religionshistorikeren Heyne og
med Exegeten Prof. Ernesti. Man beder disse om at udpege
Mænd, som kunde hjælpe til at hæve det nye Universitets An-
seelse. Dette sidste var ogsaa i høj Grad nødvendigt for at
faa Studenter til Kiel. I Prof. Geysers Kaldsbrev (1777) hedder
det saaledes,**) at han ikke alene skal holde Forelæsninger
— — »sondern auch durch Disputationen u. Herausgebung
nützlicher Schriften den Ruf der Academie ausbreiten zu hel-
fen«. Af de Professorer, som nu i de følgende Aar knyttes til
Kiels Universitet, kan nævnes: 1775 den fremragende Jurist
Trendelenburg, 1777 Teologen S. G. Geysers (paa Ernestis Foran-
ledning) og ligeledes Teologen D. G. Moldenhawer.***) 1776 Filo-
soferne Martin Ehlers og (1776) J. N. Tetens. 1775 Zoologen J.
C. Fabricius. 1780 Historikeren D. H. Hegewisch.****) Af Pro-
fessorer udenfor det teologiske Fakultet vil vi særlig møde ham
og Statistikerens A. Niemann som ivrige Tilhængere af Oplys-

*) D. Reventlou og Sønnen Fritz Revenlow, den senere Ku-
rator i Kiel, se O. Brandt, Geistesleben u. Politik in S—H. um die
Wende des 18. Jahrhunderts. 1925.

***) I Pakken S. G. Geysers A. XVIII Nr. 557. Staatsarchiv Kiel.

****) Ada Adler: D. G. Moldenhawer og hans Haandskriftsamling.

*****) Vilh. la Cour, Festskrift til H. P. Hanssen p. 14 f. f. (Dahl-
manns Forgænger).

ningstidens Idéer og optagne af alt, hvad der er »nyttigt og godt«.

Ligefrem rørende er Cramers og især Reventlous faderlige Omhu for Professorerne og Studenterne i Kiel, for det Universitet, som — for at bringe Hviids*) karakteristiske Ord om Forholdene — »begynder at blive til«. Man indfører en forstandig Økonomi og sparer enhver unødvendig Udgift for derved at faa Raad til at foretage nødvendige Forbedringer og Udvidelser. Man sørger først og fremmest for det i den gottorpske Tid ganske forsømte Universitetsbibliotek.**)) Saaledes erhverver man allerede i 1774 en Mængde Dubletter fra det kgl. Bibliotek i København, og i det følgende Aar faar det sine egne Lokaler paa Slottet. Prof. Christiani fungerer tillige som Bibliotekar og efter denne højtfortjente Mands Død i 1793 dannes en Kommission bestaaende af Professorerne Geysler, Hensler og Hegewisch, som skal føre Tilsynet, og der oprettes nu et særligt Embede som Underbibliotekar, Stillingen overdrages Berend Kordes, men han er saa at sige helt alene om Arbejdet, dog har han til Tider en Student til Hjælp. Bibliotekets Forhold er dog stadig yderst primitive, det er f. Eks. kun aabent nogle faa Timer visse Dage om Ugen, der er ingen Varme i de Biblioteket tildelte Rum, og ingen ordentlig Læsesal for de studerende.

Vi har set hvilken Omhu, Triumviratet lagde for Dagen for at faa dygtige og brave lærde Mænd knyttet til Kiel. Og den samme Omhu viser Reventlous og Cramer for at holde Professorerne i Kiel og bevare dem for Universitetet. Forholdene her ved et Universitet, som først er i sin Vorden, maatte selvfølgelig føles smaa i Sammenligning med de øvrige Universiteter, som just nu stod i fuldt Solskin. En By som Kiel, der ikke uden Grund ansaas for at være en Afkrog, det fattige Universitetsbibliotek, hvor Forholdene stadig lod meget tilbage at ønske**)) m. m. skulde heller ikke virke tillokkende for en dygtig Mands

*) Hviid, Udtog af en Dagbog, 1787, p. 9.

**)) Akter vedrørende Universitetsbiblioteket A XVIII Nr. 533. Staatsarch. Kiel.

***)) Henslers Brev til Schütz, dat. 5. 2. 1796. Liepmann, a. S. p. 66. ff.

Forbliven i Kiel. Gang paa Gang henvender Reventlou og Cramer sig til Tyske Kancelli, til Overprokurøren A. G. Carstens og Kancellideputeret Schütz om at udvirke Gageforhøjelse for denne eller hin Professor, naar Fristelsen for at følge et berømt Universitets Kalden er ved at blive for stor. Særlig Prof. theol. Geysers giver Anledning til mange og bekymrede Breve. Saaledes skriver Reventlou til Schütz allerede i 1779 — kun to Aar efter Geysers Ansættelse — »Es ist der Universität ausserordentlich viel daran gelegen den Prof. Geysers in einer Laune zu erhalten, die ihn gegen alle auswärtigen Versuchungen an derselben fesselt.«^{*)} Og atter i Februar skriver Reventlou til T. K. om Geysers og udtrykker i mange og lange Redegørelser sin store Bekymring angaaende Geysers Forbliven i Kiel. »Vi maa nødvendigvis lænke en Mand med et saa fremragende Talent til Universitetet »und ihn in seiner Lage froh zu machen.«^{**)} Geysers faar nu en betydelig Lønforhøjelse og tildelt Titelen Kirkeraad. Men allerede igen i Sept. samme Aar er man i Kiel bekymret for Geysers. »Alt maa gøres for at beholde Prof. G. — — han er den mest fortjenstfulde af alle i Kiel — — u. derjenige welcher unserer Universität am meisten beneidet wird.«^{***)}

Ogsaa indbyrdes Stridigheder og Nid Professorerne imellem volder Cramer og Reventlou mange Bryderier. Man maa Gang paa Gang søge at berolige de ofte ret ophidsede Gemytter ved venlige Paamindelser og ofte ydmygende bønne Breve. Sukkende klager Grev Reventlou i 1779 i et Brev til Schütz »In keinem Geschlechte ist es wohl schwerer die Gemüther zu einem gemeinsamen Endzweck zu vereinigen, als unter Gelehrten, u. ich kenne keine Glieder der bürgerlichen Gesellschaft, auf welche Eifersucht u. Brodneid heftiger wirken, u. auf welche, wenn diese Leidenschaften in Bewegung gesetzt werden, vernünftige Gründe weniger Eindruck machen«. Men det lykkedes Cramer og Reventlou at holde nogenlunde Ro i de forskellige Fakulteter og at tilfredsstille de utilfredses Krav.

^{*)} Liepmann, von Kieler Professoren, Briefe — — p. 15. (1916).

^{**)} A. XVIII 557. Staatsarch. Kiel.

^{***)} Reventlou til T. K. 5. Sept. 1782; *ibid.*

Men, — til et Universitet hører jo ogsaa Studenter. Og heller ikke i den Henseende saa det lysteligt ud ved Universitetets Overgang til Danmark og ved Cramers Tiltræden.

Ogsaa her maatte der gøres noget for at fylde de nye Auditorier med »Musensöhne«.

Allerede efter Afslutningen af den første Traktat mellem Katarina II og den danske Regering viste denne, at ogsaa dette Problem laa den paa Hjerte. Ved to Forordninger (af 1. Febr. og 1. Marts) 1768 og et nyt Rescript af 21. Sept. 1774 blev det nemlig paabudt, at alle Studenter, som senere vilde søge Ansættelse i Hertugdømmerne, skulde studere mindst to Aar ved Universitetet i Kiel (det saakaldte *Biennium*).

Senere skulde hele denne Ordning faa skæbnesvangre Følger for Danmark. Men i 1768 og 1774, da *Bienniet* ophøjes til Lov for samtlige Dele i begge Hertugdømmer,*) kunde man umuligt, ud fra de Forhold, som da var raadende, forudse Følgerne af denne Bestemmelse. Her er ingenlunde Tale om nogen Fortyskningstrang eller Tendens i den Retning, nej, Loven om *Bienniet* er intet andet end et Led i de Bestræbelser, der, — som vi i det foregaaende har set, — udfolder sig for at hæve Kieler-Universitetet.

I Praksis betød denne Bestemmelse imidlertid, at fra nu af begynder og fuldender saa godt som alle sønderjydske og holstenske Studenter nu deres Studier i Kiel. Saa længe der raadede en stærk helstatslig og royalistisk Tanke i Kiel, — som til vor Periodes sidste Aar — kunde *Bienniets* Følger højst blive en noget seperatistisk bestemt og indsnævrende Tankegang hos Akademikerne i Hertugdømmerne. Men senere, og allerede efter 1815, da den kosmopolitiske Aand fejtes bort tilligemed den øvrige Rationalisme, var Tiden inde til, at *Bienniet* kunde faa helt anderledes vidtrækkende Følger.

Nu tvinges alle Studenter ved *Bienniets* Bestemmelser til Kiel. Fik dette stor Betydning i Tiden lige før og under den

---

*) Overalt i denne Afhandling undtages de Dele af Slesvig, som ikke hørte til Slesvig Stift, d. v. s. Enklaverne, Tørning Len, Als og Ærø.

ationale Vækkelse, saa blev det ogsaa af afgørende Betydning for Rationalismens Tid, for de nye Tanker og deres Udbredelse i Hertugdømmerne.

Da Loven om Bienniet hører til de mest betydningsfulde i Hertugdømmernes nyere Historie, vil vi lige se paa Forholdene før dens Ikrafttræden for at faa Baggrunden for Bienniets Betydning belyst.

Da de gottorpske Landsdele i 1665 fik deres eget Universitet, forpligtede Regeringen paa Gottorp de gottorpske Undersaatters Sønner til at studere i Kiel.*) Omvendt skulde Studenterne fra de kgl. Dele til København (Forordning af 4. 1. 1696, Patent af 1. 4. og Intimation af 22. 6. 1743) Haderslev, Flensborg og Bredsted hørte til den kgl. Del, men kun meget faa immatrikuleredes ved Københavns Universitet fra disse Landsdele, og fra den hertugelige Del næppe nogen.***) I det her nævnte Skrift. gør Dr. Achelis opmærksom paa, at kun fra Enklaverne og Tørring Len (Ribe Stift) Als og Ærø (Fyens Stift) gaar Vejen fra Latinskolen til København, medens Studenterne fra Slesvig Stift fordeltes mellem København, Rostock, Wittenberg, Jena, Halle og Helmstädt. Ja, i København ansaas de endog for Udlændinge og Universitetet uvedkommende. Da Universitetets Konsistorium f. Eks. i 1605 forhandler om, hvorvidt Studenter fra den kgl. Del af Slesvig kunde faa Del i Kommunitetets Gratialer, hedder det »*Fundationem esse pro iis, qui sunt nati in regno Daniae*«. Da Kiels Universitet oprettes i 1665 truer en stor Fare de sønderjydske Studenter i Forvejen sparsomme Besøg i København. Maaske i Forbindelse hermed staar det fornuftige Forslag, som den tyskfødte Prof. theol. Masius stillede i 1687, at alle Studenter fra Hertugdømmet skulde studere i København, hvis de vilde ansættes i Sønderjylland. Men Masius' danske Kolleger afslog Forslaget, og Slesvigerne betragtedes stadig som Udlændinge.

*) Se Falck, S. H. Privatrecht III p. 730 f.

**) Se Dr. phil. T. O. Achelis' interessante Afhandling »Schleswische Studenten auf der Kopenhagener Universität«, i Archiv für Kulturgeschichte XVIII p. 287—308.

Dr. Achelis har endvidere undersøgt, hvor Studenterne fra Haderslev Latinskole har studeret i Tidsrummet 1665—1700. Af de 64 Studenter, som denne Undersøgelse omfatter, studerede 17 kun i Kiel, 1 kun i København, 25 i Kiel og København, 14 hverken i København eller Kiel, 19 i København og Tyskland.

Imidlertid viste Følgerne af Patentet af 1743*) sig snart. Medens f. Eks. i Tiden 1734—43 i k k e e n Student udgaaet fra Haderslev Skole har studeret i København, studerer de nu i det følgende Tiaar a l l e i København. Var denne Kurs bleven af Varighed, kan man roligt sige, at Følgerne er uoverskuelige. I 25 Aar varede Københavns Universitets Betydning for Sønderjylland, men nu, ved Bestemmelserne angaaende Bienniet, tvinges alle til Kiel, d. v. s. nu faar saa godt som alle sønderjydske Akademikere tysk Dannelse, og næsten alle bliver fremmede for alt dansk Aandsliv, og da den nationale Skillelinje senere droges, var Akademikernes Standpunkt i saa Henseende paa Forhaand givet. Ligesom 1743 bragte en fornuftig og tiltrængt Kursændring og derved kastede nye Perspektiver langt ud i Fremtiden, saaledes ændres alt nu, — ved Bienniets Indførelse, i modsat Retning. Her er vi ved een af de Grundsten paa hvilke senere den slesvig-holstenske Bevægelse taar nede sig op.

Med Rette kunde Christian-Albrechts-Universitetet nu kalde sig »Landesuniversität« — thi fra alle Egne af Hertugdømmerne stævnede Studenterne nu mod Kiel.

Nu var Mageskiftetraktatens Forpligtelse m. H. t. Kieler Universitetet i høj Grad opfyldt, og — kan vi tilføje — med en beundringsværdig Energi og Udholdenhed.

Det ligger nu nær at spørge: Hvad var det saa for en Aand, som kom til at raade i det nye Alma Mater Kiloniensis? — og som nu i de kommende Aar udgaar herfra for at give en stor Del af begge Hertugdømmer sit Præg?

Naar vi her beskæftiger os med Hertugdømmerne i Oplysningstiden, maa Besvarelsen af dette Spørgsmaal vel nok anses for at være en af Hovedopgaverne til Forstaaelse af den

---

*) Se ovenfor.

kommende Udvikling. Thi et Universitet, hvor hele den akademiske Ungdom i Livets mest modtagelige Aar samles, vil uvilkaarligt sætte sit Præg paa disse unge ved den Aand, som hersker der, og det vil ikke alene præge dem selv for Livet, men ogsaa mange af de Mennesker, blandt hvilke de senere som Embedsmænd faar deres Livsgerning. Og her maa Under-

Prof. theol. J. Cramer
efter J. M. Preislers Stik 1774.

søgelsen da særlig gælde Forholdene indenfor det teologiske Fakultet, dels fordi »Oplysningens« Tanker her først og fremmest har til Huse, og dels fordi det i særlig Grad er Præsterne, som i Hertugdømmerne bærer disse Tanker ud i Folkets brede Lag. Kiels Universitet bliver i vor Periode af stor og afgørende Betydning for Landet fra Altona til Egnen syd for Kolding. Med hele den aandelige Situation i Europa som Baggrund er det kun naturligt, ja selvfølgelig, at det bliver den nye Tids Aand, som bemægtiger sig Kieler Universitetet og

dets Katedre. Med Cramer og de Mænd, han har udset til Hjælpere, holder Rationalismen — i første Omgang Supranaturalismen — sit Indtog i Kiel. Men Cramer er en af Oplysningstidens mere moderate og sympatiske Skikkelser, og han fortjener et godt Minde, som den dygtige og barnlig fromme Mand han var. Som et ægte Barn af sin Tid er han ivrig for at tjene alt og alle, og en Mand som har mange Jern i Ilden. Vi har i det foregaaende set ham, som en fremragende Organisator og Administrator, og det er især som saadan, at han i Kiel udfolder alle sine Evner.

Her kom han ved sin værdige og elegante Optræden, ved sin store Lærdom og afdæmpede Religiositet for Samtiden til at staa som Idealet af en Teolog. Johann Andreas Cramer*) er født 1723 i Jähstادت i Erzgebirge, hvor Faderen var Sognepræst. Efter at have studeret i Leipzig virkede han en kort Tid som Privatdocent, men kaldedes allerede i 1750 til Overhofpræst i Quedlinburg, og i 1754 blev han paa Klopstoks Foranledning af J. H. E. Bernstorff kaldet til tysk Hofpræst i København. Her virkede C. i 17 Aar og fik stor Betydning som Prædikant og som Udgiver af Tidsskriftet »Der nordische Aufseher«. Allerede da var han kendt i vide Kredse for sin Oversættelse af Bossuets Verdenshistorie og Chrysostomos' Homilier. Ved nært Ven-skab knyttet til Bernstorff, J. A. Schlegel, Gellert og Klopstok færdedes han i alle toneangivende Kredse og gjaldt overalt for »en anden Chrysostomos«. Imidlertid blev hans stærke Angreb paa Struensee og det frivole Hof medvirkende til hans Afskedigelse og Landsforvisning i 1771, men hans uforfærdede Optræden skaffede ogsaa Respekt for hans Person. Samme Aar blev han Superintendent i Lübeck, hvorfra han kaldedes til Kiel. Hans Evner som Organisator, og hans store Betydning for Universitetet i dets nye Æra er ubestridelig. Vanskeligt er det derimod at afgøre, hvor meget han har betydet som Professor og Videnskabsmand i Kiel. Ganske vist paabegyndte han i Kiel en Slags Efterligning af Michaëlis' »Orientalische Bibliothek« og de andre Göttinger Tidsskrifter, nemlig hans »Beiträge zur Beförderung theologischer Kenntnisse von Kielischen u. auswärtigen Gelehrten«, men det fik kun ringe Betydning i denne skrivelystne Tid, og man kan ikke helt frigøre sig for den Tanke, at dets Udgivelse ikke var uden Forbindelse med Cramers Ønske om »at udbrede Akademiets Anseelse ved Udgivelse af nyttige Skrifter.«

*) Litt. W. E. Christiani Gedächtnissrede, i Theol. Ann. 1789; Jensen u. Michelsen Schl. Holst. Kirchengesch. IV 301 ff. E. E. Koch, Gesch. des Kirchenliedes, Erster Haupttheil. 1869 VI p. 334—44. R. Rothe, Gesch. der Predigt 1881 p. 428 f. f., A. Blühmke Beiträge zur Kenntniss der Lyrik, A. Cramers (Dissertation) Greifswald 1910. Real Encyclopaedie f. prot. Theologie u. Kirche. II. 315. Bricka Dansk biogr. Lex. III.

Som Ernestis Discipel lærte han i dennes Aand, brugte ogsaa Balles Theses theologicae, men som Professor synes han at have været af ret ringe Betydning. *) Der er flere Vidnesbyrd, som tyder herpaa. Som Barn af Oplysningstiden laa Livets praktiske Sider ham stærkt paa Sinde. Han var langt fra at være en virkelighedsfremmed Stuelærd, og om ham og hans samtidige kan man sige, at de traadte ud af den lærde Stue, ud i selve Folkelivet. De havde noget paa Hjerte, og de sagde det i Tidens Sprog. Og for at faa Tiden i Tale, var det vel ogsaa den rette Tone de slog an, selv om den forekommer os nok saa besynderlig. Som udpræget Praktiker blev Cramer aldrig træt af at virke for Universitetets Trivsel, efter Reventlous Død i 1784 tillige som dets Kansler. Nævnes skal ogsaa, at han fik indrettet et homiletisk Seminar for Teologerne, og i 1781 lykkedes det ham at faa baade et Vajsenhus og et Skolelærerseminar indviet i Kiel, — det første i Danmark.

Størst Betydning for det brede Læg fik Cramer imidlertid som Udgiver af en Psalmebog, hvortil han selv havde leveret 255 Salmer, og som Forfatter af en Katekisme, som i flere Slægtled var i Brug i Hertugdømmernes Skoler, (i dansk Oversættelse i Nordslesvig). Man kan endnu træffe paa ældre Folk, der som Børn har lært Dele af den udenad. Denne har imidlertid givet Cramers Navn en daarlig Klang, og allerede dens første Sætning: Ønsker ikke alle Mennesker at være tilfredse og glade? — viser tydeligt Bogens platte eudaimonistiske Præg. Da hans Psalmebog har været i Brug i de tyske Menigheder i Hertugdømmerne i over 100 Aar, ja, et enkelt Sted endnu til efter Verdenskrigen, er det indlysende, at disse to Arbejder har haft stor Betydning gennem lange Tider for Befolkningens religiøse Tankegang — ogsaa her i Nordslesvig. Vi kommer senere i en anden Sammenhæng nærmere ind paa disse to Arbejder.

Skal man karakterisere Cramers teologiske Synspunkter ud fra hans Skrifter, især ud fra hans Psalmebog, vil man komme Sandheden nærmest ved at kalde ham «en from Supra-

---

*) Se Hviids Fortælling om C.' Forelæsning. a. S. p. 9.

naturalist«. Man møder ingenlunde hos C. noget Brud med det Centrale i Kristendommen. Han bevæger sig i sine Prædikener og Salmer i de tilvante Termini, ganske vist giver han dem ofte et noget andet Indhold, men han afholder sig ganske fra ethvert Angreb eller enhver søgt Udenomsfortolkning. Der er noget uhyre nøgternt og trættende, til Tider ligefrem aandsforladt og plat over hans Salmer, men dogmatisk er alt ortodox. Paa sit Dødsleje skal Cramer da ogsaa have udtalt, at intet havde givet ham »so viele Gründe der Beruhigung als das lutherische System von der Begnadigung durch Christum«. Cramer døde i Kiel 1788.

Fik Cramer stor Betydning for Universitetet som dets Kansler og Organisator og for Folkets brede Lag ved sin Psalmebog og Katekisme, saa blev det Samuel Gottfried

Geyser, (i Kiel 1777—1808) som særlig fik Studenterne i Tale og derved kastede Glans over Universitetet i dets Opgangsperiode. »Unser Geyser« kaldte Studenterne ham, og sjældent har en Professor i den Grad vundet Studenternes Øre og gjort sig saa

S. G. Geyser.
Voks busten, vistnok modelleret af
Karl Daniel Voigts*).

*) Se Professor Weyls Afhandling »Kieler Professorenbilder« i Kunstkalender 1917 p. 23—28, og Ph. Weilbach, Nyt dansk Kunstnerlexikon II (København 1897) p. 566. Jeg skylder Professor Dr. jur. Weyl i Kiel min ærbødige Tak for Hjælp ved Tilvejebringelse af Billedet af Geyser.

afholdt af alle, som Geyser. At denne Mand maa have spillet en enestaaende Rolle i Kiel og fordunklet alle de andre Docenter ses af de ofte ligefrem panegyriske Udtalelser om ham, som hans gamle Disciple senere som gamle Mænd har fremsat. Og tilmed kommer disse Ord fra Mænd i vidt forskellige Lejre og Stillinger. Med Rette fremhæver een*) af dem, den i sin Tid kendte Rektor ved Domskolen i Slesvig, Prof. Schumacher, at Geyser kun kan bedømmes af sine Studenter, da Eftertiden ikke kender ham. Selv Samtiden kendte kun Geyser »gennem Studenternes Mund«, da han aldrig kom ud iblandt Mennesker.

Da Geyser intet har skrevet, og enhver Biografi, selv det mindste Tilløb dertil mangler,**) vil det nu være yderst vanskeligt at gøre sig noget Begreb om, hvad han lærte, og hvordan hans teologiske Synspunkter var. Men da denne Mand utvivlsomt har haft en ganske særlig Betydning for alle Præster i Hertugdømmerne helt op i det følgende Aarhundrede, nødsages vi til at følge Schumachers Raad og høre, hvad hans Studenter har at sige om ham.

Disse Udtalelser af vidt forskellige Mænd falder iøvrigt godt i Traad med Cramers og Grev D. Reventlous Ord om Geyser i deres Henvendelser til Tyske Kancelli om, at «alt maa gøres for at lænke G. til Kiel,» thi «die Seltenheit eines Gottesgelehrten von diesem Rang kann uns jeden Tag seine Abrufung befürchtend machen.«***)

Samuel Gottfried Geyser er født 1740 i Jacob Böhmes gamle By Görlitz. I Leipzig var han Ernestis Discipel, og han kom herfra til Reval, hvor han blev Professor ved Gymnasiet. Paa Michaëlis' Tilskyndelse — og Ernestis anbefaling — satte

*) I Genrebilleder. — Beiträge zur Gesch. der Sitten u. des Geistes. 1841 pr. 165. Paa mange Maader et yderst værdifuldt Memoireværk.

**) »Kirchenrath Geysers eigenhändige Aufzeichnungen aus seinem Leben«, trykt i Staatsb. Mag. V (1826) p. 199—212, giver næsten kun rent biogr. Noter og er egentlig uden Interesse for en Bedømmelse af G., hans Udvikling og Standpunkt. Desuden gaar disse Noter kun til 1782. Dog kaster en enkelt Sætning lidt Lys over hans Karakter. Han skriver nemlig i 1778, da han bliver Examinator ved de theologiske Embedsexaminer: »Gott lasse mich auch bey diesem Auftrage viele Gelegenheit finden seiner Kirche nützlich zu seyn.«

***) Reventlou til Schütz 3. 12. 1779 Staatsarch. K.

Cramer sig i 1777 i Forbindelse med Geysers for at faa ham til Kiel. Endnu samme Aar udnævnes han til Professor i Kiel, og her blev han lige til sin Død i 1808. Baade Cramer og Reventlou levede i stadig Ængstelse for, at Geysers skulde tage imod et af de mange smigrende Tilbud fra andre Universiteter, men ogsaa efter disses Død blev Geysers i Kiel, som en yderst pligtopfyldende og saare flittig og paaskønnet Docent. Han læste særlig over nytestamentlig Exegese, Dogmatik og Kirkehistorie.

Alle Geysers Forelæsninger, ligeegyldigt hvad han læste over, og ligeledes hans privatissima, trak fuldt Hus, medens omvendt de andre Professorers Forelæsninger kun blev yderst maadeligt besøgt. Men, hvordan var Geysers teologiske Standpunkt? Som før nævnt er det nu næsten umuligt at dømme derom, da intet Materiale her staar til vor Raadighed. To af hans gamle Disciple, begge vidt forskellige, udtaler sig om hans Teologi, men desværre begge i meget ubestemmelige Vendinger. Claus Harms siger i sine Erindringer¹⁾ om Geysers, at »han stod mellem Ortodoxi og Rationalisme«, og ifølge Schumacher²⁾ »polemisierte G. nie in seinen Collegien, er war liberal, wie man es damals nannte, oder: Ein gemässigter Rationalist. G. vernünftelte nicht in die hl. Schrift etwas willkürlich hinein, oder aus derselben hinaus, sondern erklärte sie. Religion u. Bibel waren ihm heilig, aber er war kein Hengstenberg,¹⁾ jedoch auch kein Bahrtdt.«²⁾ — »En maadeholden Rationalist«, nærmere kan vi vist ikke komme i vor Karakteristik af Geysers, men man faar det Indtryk, at G. har været en barnlig from og saare beskeden Mand. Hans Elever glemte ham aldrig, og han maa utvivlsomt have betydet meget for dem. I Diskussionen gjorde Ordene »Geysers har sagt det«, »Geysers mener saaledes«, straks Ende paa Striden. Han var dengang Autoriteten i Kiel. Hans underlige Fremtoninger og hans i Førstningen næsten uforstaaelige Dialekt glemte Studenterne

¹⁾ Lebensbeschreibung, verfasst von ihm selber. p. 57.

²⁾ a. S. p. 166.

¹⁾ H. senere Professor i Berlin, Fører for det yderste teologiske Højre.

²⁾ B. en Tid Prof. i Griessen, berygtet theol. Naturalist, endte som Krovært.

snart, naar han begyndte sin Forelæsning, og »Taget ligesom løftedes bort over os«. Geysers ofrede sig helt for sine Studenter, og kunde de fattige iblandt dem ikke betale Kollegiepengene, strøg Geysers roligt Gælden, saa til Tider fik han næppe 20 Rigsdaler i Kollegiepenge.*) I de gamle Elevers Omtale af Geysers er det stadig hans kærlige Sindelag, store Lærdom og sjældne Beskedenhed, som atter og atter nævnes. Foruden Schumacher og Claus Harms' Vidnesbyrd anfører jeg lige, hvad Pastor Petersen i Lensahn, Udgiveren af Neue Schl. Holst. Provinzial-Berichte, skriver om sin gamle Professor,**) og som kan sammenfattes i Ordene »Unser Geysers« overgaaes ikke af nogen i Beskedenhed og Lærdom«. Og en anden, Pastor Meyer i Havnbjerg, siger,¹⁾ at Taknemligheden og Kærligheden til Geysers og Agtelsen for ham kan her i Hertugdømmerne kun dø ud med den sidste af hans Elever. Ogsaa en Mand som Pastor P. Kier i Ø. Løgum, vel nok den betydeligste og mest sympatiske af Oplysningstidens Præster i Nordslesvig, mindes som gammel Mand med Kærlighed og Taknemlighed »unser Geysers«.²⁾

*) Reventlous i et Brev til T. K. dat. 22. 2. 82. Her gives en rørende Skildring af Forholdet mellem G. og Studenterne.

***) P. B. 1824, II p. 152.

¹⁾ I »Menschenverstand — —« 1818 p. 84.

²⁾ Meine Reise durch das Erdenleben. (Haandskrift) I p. 309 og 312). Forfatteren til disse Memoirer navngiver sig ikke, og man møder her den ret besynderlige og usædvanlige Omstændighed, at Erindringerne ikke indeholder et eneste virkeligt Navn, hverken paa Personer eller Lokaliteter. Maaske har Diskretionshensyn til mange dengang endnu levende Personer været medvirkende til denne gennemførte Anonymitet.

Disse Hensyn kan nu ikke siges længere at existere, og da Værket indeholder mange yderst værdifulde Oplysninger angaaende Oplysningstiden i Nordslesvig og mangens Karakteristik af dens førende Personer fra en samtidig sandhedskærlig og betydelig Mands Pen, vil denne Kilde, særligt senere, i rigt Maal blive taget i Brug.

Haandskriftets Forfatter viser sig at være Sognepræst i Ø. Løgum (1802—34) Pastor P. Kier, en Mand af fremragende Dygtighed baade som Skolemand og historisk Forfatter, men nu ganske ukendt. Der vil senere blive Lejlighed til nærmere at komme ind paa hans Betydning, især ved Omtalen af Forslagene om at oprette et dansk Seminar i Nordslesvig. Kier har i sine mange og grundigt udarbejdede efterladte Haandskrifter givet os den bedste Skildring, vi overhovedet har, om Nordslesvig i Oplysningstiden. Men desværre er intet af dette trykt, og alt er ukendt. Da det er lykkedes at finde Nøglen til de før nævnte Memoirer, gives der os ved disse en værdifuld Hjælp til Forstaaelse af

Saaledes ser Billedet af Geysers ud, som hans Elever tegner for os. At han har betydet meget for Oplysningstidens Præster og derved for videre Kredse, maa vi anse for givet.

Hans Kollega Professor E c k e r m a n n viser sig i mangt og meget som en Modsætning til Geysers. Medens denne intet gjorde for at blive populær og dog var elsket af alle, er Eckermann altid ude efter at takkes alt og alle. Som Professor betød Eckermann vistnok ikke ret meget i Kiel;* men da han har været Lærer for to Slægtled af Teologer, (Prof. i Kiel i 55 Aar) nødsages vi til at beskæftige os nærmere med denne i mange Henseender usympatiske Mand.

Jacob Christoph Rudolf Eckermann (Prof. theol. i Kiel 1782—1837) er født paa Bernstorffs Gods Wedenburg i Mecklenburg, hvor Faderen var Godsinspektør, Moderen fra Segeberg. Efter Studieaarene i det dengang saa berømte Göttingen blev han i 1775 Rektor i Eutin, og herfra forflyttedes han saa i 1782 til Kiels Universitet. Ved Siden af Geysers formaaede E. slet ikke at hævde sig, hvorfor han da ogsaa næsten udelukkende læste over Ting, som Geysers forbigik, d. v. s. Hebraisk, og gml. test. Exegese. »Was er sonst ankündigte, war schwach besetzt, oder kam garnicht zu stande.« E. drev Rationalismen op paa sin Højde og er allerede tidligt fuldkommen Vulgærrationalist; som saadan har han faaet en Del Betydning i Hertugdømmerne i Geysers sidste Aar og særlig efter hans Død, men dog kun i forholdsvis kort Tid, da Prof. A. D. Twesten hurtigt efter sin Ansættelse i 1814 formaaede at drage Studenterne, ligesom forhen Geysers. Og efter 1817 er Eckermanns Stjerne i stadig Dalen, ja han maatte endog opleve den sørgelige Lod at blive betragtet som et ganske overvundet Stadium. Om E. kan det siges, at han oplevede den rationalistiske Æras Begyndelse i Hertugdømmerne — og den naaede med ham sit Højdepunkt —

Oplysningstiden, og der kastes nyt Lys over mange hidtil uløste Problemer. Hvor Kiers Erindringer i det følgende citeres, betegner jeg dem med K i e r, M e i n e R e i s e — —. Han og hans Arbejde vil senere blive Genstand for en mere udførlig Omtale. Haandskriftet til »Meine Reise durch das Erdenleben I—II« ejes af Hist. Samfund.

*) »E. galt mehr im Ausland (d. v. s. Tyskland) als bei uns«, Schumacher, Genrebilder — p. 169.

men han oplevede ogsaa dens Endeligt. Paa sine gamle Dage blev alt kummerligt for ham, Studenterne hørte ham udelukkende kun »i det Semester, da han skulde fungere som Examinator ved Embedsexamen«.*)

Som rationalistisk Forfatter nød han derimod stor Anseelse i Tyskland, da Oplysningstiden var paa sit højeste. E. bøjede sig nemlig helt og holdent for Tidsaanden og kom derved i Kridthuset hos den daværende aandelige Diktator i Tyskland, Boghandleren Nicolai, Udgiveren af »Allgemeine deutsche Bibliothek«. Her begunstigedes han i enhver Henseende og roses i alle Anmeldelser, som en moderne og habil Teolog, »der rydder mangel Anstødssten af Vejen og derfor fortjener den største Paaskønnelse og vor varmtføjte Tak«. Hele hans teologiske Arbejde (især i hans Theol. Beiträge, hvor han viser sig som en lille Modstander af den store Kant —, og hans store Dogmatik »Handbuch der christlichen Glaubenslehre I—IV) gaar kort sagt ud paa at erstatte Kristendommen med den saakaldte »naturlige Religions Sandheder«, eller — rettere sagt — at faa denne, iført et fattigt Klædebon, lyst i Kuld og Køn som »den rene Kristendom«. Denne Bevægelse var allerede godt i Gang ude i Europa, nu faar den ved Aarhundredskiftet her i Hertugdømmerne sin udprægede Repræsentant i Eckermann. Hans Bekendelse er Deismens kendte Trias: Gud, Dyd og Udødelighed. »Der er en Gud til, vi skal leve dygtigt, saa erhverver vi os herved Lyksalighed.« Jesus af Nazareth er Menneskenes Lærer, Vejviser og Forbillede; ja han er endog Forkynder af de kosmopolitisk almenreligiøse Sandheder. Hvad der i Kristendommen er ud over disse, skal ryddes af Vejen. Det falder da ogsaa godt i Traad med hans Anskuelser, at han i 1785 oversætter Joseph Priestlys**) Hovedværk til Tysk »Geschichte der Verfälschung des Christenthums«. Ord som Synd og Naade er ukendte i Eckermanns Skrifter, og den tredie Trosartikel er i hans Øjne kun en ganske overflødig og tilmed besværlig Ballast. Særlig hans Theologische Beyträge ydede ham en

*) S-H. Kirchen- u. Schulblatt 1886 p. 149.

**) Forkæmper for Unitarismen, død 1805.

saare attraaet og længselsfuldt ventet Paaskønnelse hos den store Boghandler i Berlin og hans toneangivende Skribenter.

Selvfølgelig antager E. ikke nogen Aabenbaring i kristelig Forstand. »Fornuftens og Samvittighedens Stemme er Guds Stemme«, og ingen Lære kan kaldes kristelig, som ikke kan bevises ved Fornuftens Hjælp (Theol. Beytr. II. St. 3). Derfor er den »naturlige Religion« og Kristendommen — d. v. s. »den sande Kristendom« — identiske. Alt andet forkastes saa under Betegnelsen »Einkleidung, eingeschaltete Bemerkungen der naiven Verfasser der Bibel, Gedanken parsisch-chaldäischen Ursprungs« o. s. v. Desuden er Jesu Lære ligefrem pakket ind i »Zeitvorstellungen«,*) som det gælder om at faa fjernet; den »sande Kristendom« gemmes i Lerkar, siger Eckermann, men — det vidste jo allerede Paulus, føjer E. til, »vi har denne Skat i Lerkar« (2. Kor. 4, 7). Men nu skal den sunde moderne europæiske Fornuft (die gehörig entwickelte Vernunft, nicht die eines Kindes, noch die Vernunft der Kannibalen u. Irokesen) uden Hæmninger af nogen Art udforske denne »Jesu egentlige Lære«. Akkomodationsteorien**) (at Kristus og Apostlene har »akkomoderet« d. v. s. læmpet sig efter deres Tilhørers Forestillinger og Tankegang), antager E. helt og holdent. Ja, dette anbefales endogsaa Præsterne,***) thi »det er gavnligt, at Kirkens Lære nærmer sig saa meget til Bibelen, som Tidens Genius og Smag tillader det«.

Saa vidt var man altsaa naaet ved Kiels Universitet, at det offentlig lærtes af en teol. Professor og Kirkeraad, at Kirkens Forkyndelse ikke skal rette sig efter den hl. Skrift, nej, efter »hvad Tidens Smag tillader«.

Jeg nævner lige et Exempel paa den Eckermansske Exegese for at vise, hvordan Exegesen drives i Kiel ved Aar 1800. I hans Dogmatik hedder det, at Mennesket er af Naturen godt,¹⁾ Mennesket trænger ikke til nogen Frelser. Tidens Anstødssten er den kr. Lære om Arvesynden, og her mødes »den naturlige

*) Handbuch d. chr. G. IV p. 503.

***) ibid. III. p. 439 ff.

***) ibid. III. p. 542.

¹⁾ ibid. III. 73 ff.

Religion« og Kristendommen som to fuldkomne Modsætninger. Hovedskriftstederne skaffer E. nu bort paa følgende Maade: Kapitel 3 i Genesis affærdiges med den letkøbte Forklaring, at det stammer »fra Parsismen«. Ps. 51, 7 »Jeg er født i Misgerning, og min Moder har undfanget mig i Synd«, skaffes bort paa følgende Maade »det er jo David, som taler, de Ord gælder jo kun ham! Dieser Gedanke ist gar nicht anders als wie eine Privatvorstellung zu betrachten!« Saa følger Rom. 7, 18—19. »Thi jeg ved, at i mig, det vil sige i mit Kød, bor der intet godt. Thi Viljen har jeg vel, men at udføre det gode formaar jeg ikke, thi det gode, som jeg vil, det gør jeg ikke, og det onde, som jeg ikke vil, det gør jeg.« Ja, gælder Paulus Tanker alle, gælder de vor oplyste Tid? Nej, det er ogsaa «eine Privatvorstellung». Her tales om et eller flere Mennesker, »die noch nicht durch die Kraft w a h r e r Religion veredelt sind.«

Vi har dvælet noget udførligt ved Eckermann, fordi vi her i dette Tilfælde klart kan se, hvad en teologisk Professor lærte ved Kiels Universitet paa Rationalismens Tid. De anførte Eksempler viser med tilstrækkelig Tydelighed, hvad man lærte, og hvad man ikke lærte.

Tiden fældede forbavsende hurtigt sin Dom over Eckermann og hans litt. Produktion. I den nye Tids Øjne var han i de sidste to Tiaar en Slags levende Mumie, og skønt næsten ingen hørte hans Forelæsninger., holdt han dog ud til det sidste, — ringeagtet og til Besvær for Universitetet. Da han endelig indgiver sin Ansøgning om Afsked, er han bleven saa gammel, at han ikke engang selv kan skrive den. Den daværende Kurator indgav den til Kong Frederik VI. 28. April 1837, og han føjede til »Die Entlassung des Kirchenrath Eckermann ist ebenso wünschenswert für das Interesse der Universität als für ihn selbst.« E. beder endnu om at beholde sin Løn 2080 Rdlr. — Frugten af en lang Række Tiggerbreve**)

---

*) Acta A. XVIII Nr. 557, Pakken, Eckermann.

***) F. Ex. I 1804 et yderst krybende Brev om Gageforhøjelse »da det ikke er mig muligt at leve anstændigt af en Løn paa 1000 Rdlr. (man- gen Prof. havde imidlertid kun det halve i Løn) uden at komme 2—300 Rdlr. tilbage.« Hertil bemærker Universitetets Kurator bl. a. efter

til Tyske Kancelli og Frederik den 6. — som Pension, samt be-
der endnu paa det sidste om Titelen *G e h e i m e r* Kirchenrat.
8 Dage efter at E. har undertegnet Ansøgningen og Bønskriftet,
som viser, at han til sin sidste Dag forblev en Stræber og for-
fængelig Natur, — lukkede Døden hans Øjne.

Mindst lige saa radikal*) som Eckermann er *J o h a n n*
O t t o *T h i e s s* **) (Født 1762 i Hamborg. Siden 1791 Privatdo-
cent, siden 1795 Professor (ausserord.) i Kiel. Afskediget 1800
og forvist fra Kiel. † i Bordesholm 1810). Nogen Betydning som
Universitetslærer fik han imidlertid ikke, hvorimod han for-
voldte baade Universitetsledelsen og Tyske Kancelli mange
Bryderier dels ved sit urolige Væsen og Optræden, især paa
Grund af hans mange sarcastiske Angreb paa alt og alle. Af Stu-
denterne var han ikke lidt, og selv ringeagtede han af hele sit
Hjerte de daværende Kieler Studenter. Vi skal senere se, at der
saa vist ogsaa var Grund til det. Derimod fik Thiess som teolo-
gisk Forfatter stor Betydning i den saakaldte »dannede Ver-
den« ved sine radikale Skrifter, der ligefrem virkede som
Brandbomber i de Kredse i Hertugdømmerne. Det gælder sær-

at have fraaadet en saadan Lønforhøjelse »So lange verdientere
Lehrer als er sowohl in seiner als den übrigen Fakulteten nicht
besser aber weit geringer als er besoldet wird, ist es weder anzu-
rathen, noch mit Billigkeit zu verlangen, dass man den Gesuchten
solcher Lehrer um Zulage gehör gebe«. Skulde E. søge bort —
hvad næppe sker, — gør det heller ikke noget. E. kan langtfra sam-
menlignes med Geyser, og den Ros han har høstet, og som E. om-
taler i sin Ansøgning, «er kun i nogle udenlandske Journaler.» Han
har tværtimod «ohne allen Schleier» søgt at nedbryde Kristendom-
men. »Man muss daher erstaunen, wenn man diesen Mann sich
rühmen hört durch seine Schriften dem Einfluss der neueren Philo-
sophie auf die Theologie nicht ohne Erfolg widerstanden zu haben.«
Emkendorf, 26. 10. 1804.

F. Reventlow.

A XVIII Nr. 557. Staatsarchiv, Kiel.

*) f. Eks. i hans Theses theologiae dogmaticae (1793) forekommer
følgende »Religionis naturalis et revelatae, sensu strictissimo, diffe-
rentia nulla est. Summa religio est pantheismus, superstitio sum-
ma est orthodoxia. Differt Christi religio a religione Christianorum
quam et christianam vocant. Nulla religio superstitione caret.

(Mellem den naturlige Religion og den aabenbarede er der,
strengt taget, ingen Forskel. Al Religion er Panteisme. Ortodoxi
er Overtro. Kristi Religion adskiller sig fra de Kristnes Religion,
selv om de ogsaa kalder den kristen. Ingen Religion holder sig fri
for Overtro.)

**) Allg. d. Biogr. XXXVII p. 737.

lig hans Bøger »Jesus u. die Vernunft« 1794 og »Andachtsbuch für aufgeklärte Christen« 1—2. 1797. Særlig den første blev Udgangspunktet for og Foranledning til de religiøse Kampe i Hertugdømmerne i 90-erne, som senere vil blive nærmere omtalt. Skønt Thies var et uroligt Hoved og paa mange Maader en mærkelig Mand, er der ogsaa noget meget sympatisk ved hans Person og hans Kamp. Her mærkes intet til det slebne Væsen, som kendetegner Adler og især Eckermann, nej han fægter med aabent Visir og gaar heltemodigt i Brechen for sine Ideer, selv om han derved jages ud i den dybeste Fattigdom. Vi vender senere i en anden Forbindelse tilbage til denne Mand.

Endnu skal lige nævnes to af de daværende Professorer i Kiel, som begge dæmmede op mod den Eckermannske Vulgærrationalisme, begge overgaar de som Forskere langt de førnævnte, og deres Navne er endnu bevaret. Det er Karl Leonhard Reinhold og Johann Friedrich Kleuker. Reinhold,*) — Professor i Kiel 1794—1823 —, Wielands Svigersøn og Baggesens nære Ven, er Kants første og mest aandfulde Fortolker og een af dem, som først og fremmest har banet Vej for den kritiske Filosofis Metode. Efter Geysers Død blev det særlig Reinhold, som gjorde Kiels Universitets Navn kendt og agtet. Anset og afholdt færdedes han i alle aandeligt betydelige Kredse i Hertugdømmerne og stod i nær Forbindelse med en Række Mennesker af vidt forskellige Anskuelser. Vi nævner blot nogle enkelte: den tørre, pedantiske Hertug Frederik Christian, den rationalistiske Greve og Minister Schimmelmann, som ved R. blev ført fra Deismen over til Kant; hele den ortodoxe, pietistisk prægede Emkendorf Kreds, her træffer han ogsaa Jacobi, med hvem han i flere Aar havde staaet i intim Brevveksling, Christian og Louise Stolberg, især i Stolbergs Amtmandstid i Tremsbüttel. En og anden blev ogsaa ved Reinhold ført tilbage til positiv Tro, det gælder f. ex. saaledes en saa interessant Skikkelse som Louise Stolberg, som var havnet i

*) E. Reinhold: K. L. Reinholds Leben u. literarisches Wirken. 1825. F. Weinhandl om Reinhold i Jahrbuch 1929 p. 65—94. (Veröffentlichungen der Schl. Holst. Universitätsgesellschaft Nr. 26). Sidstnævnte giver en Vurdering af R.'s Filosofi.

Panteismen. Men først og fremmest knyttede Venskabsbaandene Reinhold og Jens Baggesen sammen, og det er ikke tilfældigt, at de og deres Hustruer Sophie R. f. Wieland og Sophie Baggesen f. v. Haller hviler under samme Gravsten paa St. Jørgens Kirkegaard i Kiel.

Lavater, som i 1793 foretog sin bekendte Rejse til Danmark,*) havde omtalt Reinhold i København, og paa hans Foranledning kaldede Bernstorff i 1793 Reinhold som Tetens' Efterfølger til Kiel. I det følgende Aar begynder Reinhold da sine Forelæsninger i Kiel, som var nær ved at sætte Byen paa den anden Ende. Alle vilde høre ham, og i hans Auditorium sad ikke blot Studenter fra alle Fakulteter, men her kom ogsaa Garnisonens Officerer med Byens Kommandant v. Binzer i Spidsen, Byens Præster og Advokater, Læger og selv de rationalistiske Professorer. At høre Reinhold og at kende Kant blev nu en Modesag i Kiel, men selv om Byen genlød af kantiske Terminologier, var det dog kun et ringe Faatal, som begreb, hvad den store i Königsberg havde at sige. Flere af de daværende Studenter fortæller senere i deres Erindringer, om den Opsigt Reinholds Forelæsninger vakte, og at Slotshaven om Søndagen lignede Aristoteles' Lyceum, hvor »de spadserende som lutter Peripatetikere slog om sig med Ord som das radikale Böse, Kategorischer Imperativ, Ding an sich o. lign.

Imidlertid har Hovederne nok hverken været øvede i eller egnede til abstrakt Tænkning. Kieler Studenternes aandelige Habitus berettiger os til at formode, at den Eckermanske Populærfilosofi passede bedre til deres indsnævrede Horisont. En og anden møder vi dog senere, for hvem Reinhold har været af Betydning.

Hvori bestod saa det nye, som kom til Kiel — og derved videre ud i Hertugdømmerne — med Reinhold? Vi kan sammenfatte Svaret i de Ord: Med Reinhold kom en tiltrængt Reaktion mod den flade og overfladiske Vulgærrationalisme, som først og fremmest var repræsenteret i Eckermann. Her havde man

---

*) Hans Rejsedagbog udgivet af Dr. Louis Bobé, J. C. Lavaters Rejse til Danmark i 1793.

altid i naiv Selvtilfredshed talt vidt og bredt om »den rene Kristendom«, den »sunde Fornuft«, vor »Viden« o. s. v. Nu trænges alt det i Baggrunden, i hvert Fald for deres Vedkommende, som ikke alene studerede for et Brødstudiums Skyld

Tanken om, at der i Menneskehjertet var nedlagt en dybere aandelig Trang, at der var Ideer, som fremkom og eksisterer uafhængigt af al Sansning og Erfaring, havde Eckermann betragtet som »en gammel Fordom«. Nej, tværtimod kunde Fornuften fatte alt, og hvad der laa udenfor dens Rækkevidde, hørte ikke hjemme i Virkelighedens Verden. Nu bliver al denne Tale om »Viden« problematisk. At man i ethvert Tilfælde, selv i de mest nærliggende, skulde skelne mellem det ydre, »Fænomena«, og »Tingen selv«, og at dette sidste laa hinsides vore Sansers Rækkevidde, var for Rationalisterne som at se alt stillet paa Hovedet. For en Del unge blev den nye Problemstilling af stor Betydning, og Reinholds Indflydelse vil vi senere mærke hos nogle Mænd, som fik en Del Betydning senere i Nordslesvig.

Den anden Professor i Kiel, som bør nævnes ved Omtalen af Universitetet i Oplysningstiden, er J. F. Kleuker,*) Prof. i Kiel 1798—1827. Kleuker var af Emkendorfkredsen kaldt til Kiel især som Modvægt mod Eckermann. For Studenternes Fler-tal fik han ingen Betydning, og hans Kaldelse blev nærmest en Skuffelse for Emkendorf. Men nogle enkelte af de kommende Mænd kom dog til at staa i nogen Gæld til ham, og det synes, at man hidtil har dvælet for meget ved »hans Betydningsløshed«. Vi møder ham senere i den Kreds, som stod bag »Kieler Blätter«, — og det var just ikke Ubetydeligheder. Men fra første Færd blev hele den offentlige Mening ophidset imod den stille Stuelærde, og de toneangivende Kredse gjorde alt for at holde Studenterne borte fra hans Forelæsninger, idet man talte om »en ny Wöllner« og lign. »Sogar meine Aufrichtigkeit u. Gelehrsam-

---

*) Se Prof. Brandt a. S. p. 216 ff. Fickers Afhandling i Nordelbingen. I p. 91 ff. Ratjen, J. F. Kleuker u. Briefe seiner Freunde. Göttingen 1842.

keit wurde verdüchtig gemacht«, skriver Kleuker*) til Frederik VI.

Hans Betydning som Grundlægger af den sammenlignende Religionshistorie fattede man allermindst i Kiel dengang, og hans Studier over Zend Avesta, den jødiske Kabbala, Kristelig Teosofi, indiske Tænkere o. s. v. maatte forekomme dette Slægtled fuldkommen »unyttigt«. For Resten er de sikkert ogsaa gaaet disse Mennesker ganske over Hovedet. Naar Kleuker gik ad saa ensomme Veje, og beskæftigede sig med Emner, der laa Datiden saa fjernt, er det klart, at for de studerende, som kun holdt sig til Brødstudiet, — og de er alle Dage legio — blev Kleuker uden Betydning. Tilmed stod alt, hvad han skrev og sagde, i fuldkommen Opposition til den herskende Mening paa Bjerget. Vi slutter Omtalen af det teologiske Fakultet i Kiel paa den Tid med Kleukers Ord: »de (d. v. s. Eckermann og Fæller) har forgiftet Luften saaledes, at man i Kiel næppe vover at sige mere om Kristus end om den Skygge, som skimtes paa Jorden. Bibelen udgives for en Samling Sagn, eller alt indhyles i »Zweifelsdunst«. Kristus fremstilles som en Mellemting mellem en velmenende Entusiast og en Taskenspiller, (her hentydes selvfølgelig til Eckermann) »der einfache Glaube an das göttliche Wort ist durch jene Umkehrungen bis an den Rand des Verschwindens gebracht worden«. Under disse Mænds Katedre har det Slægtled af Præster siddet, som vi senere møder ved Omtalen af Nordslesvig i »den døde Tid«. De to sidste synes imidlertid kun at have haft yderst ringe Betydning for det store Flertal.

Hvordan stod det ellers til med Studierne i Tidsrummet? Blev Universitetet i Kiel et Centrum for et rigt videnskabeligt Liv, som Bernstorff jo havde ønsket og arbejdet paa? Vi vil i det følgende se, at det blev alt andet end netop Centrum for et rigt Aandsliv.

To Grunde har særlig været medvirkende hertil. Først og fremmest Tidsaanden. Et videnskabeligt Liv trives nu engang

*) Brev af 24. 2. 1810 Pakken Kleuker i A. XVIII Nr. 557. Brevet findes ogsaa hos Liepmann p. 100 ff. (Dateringen hos Liepmann er fejl).

ikke ret, hvor der altid spørges »Hvad Nytte er det til?« der kan udmærket drives Brødstudier ud fra den Betragtningmaade, men ikke videnskabelige Studier. Den hellige Glød, som maa tænde og virke tilskyndende, slukkes, hvor Materialismen og den platteste Nyttelære bliver dominerende. Hvor meget end Oplysningstiden talte om »Oplysning«, saa er det dog en Kendsgerning, at videnskabelig Forskning, ligesom alt aandeligt Liv i det hele, havde trange Kaar i en Tid, hvor man først og fremmest var ivrig for at tænde en hel Del Praase Landet over.

Dernæst kom mangfoldige Studenter yderst daarligt forbedret til Kiel, især fra Nordslesvig og visse Dele af Holsten. Vi vil lige se paa Forholdene i de daværende Latinskoler og private »Undervisningsanstalter« i Perioden.

Af Latinskoler fandtes der en Mængde, idet saa at sige hver By havde sin, eller i hvert Fald noget som skulde ligne Latinskoler. Men man havde allerede længe været klar over, at de i den daværende Forfatning ikke kunde fyldestgøre de Krav, der stilledes til dem m. H. t. Forberedelse til Universitetsundervisningen. Vi vil senere se, hvorledes allerede Generalsuperintendent Conradi foreslaar en Reform af de daværende mange Latinskoler.

Dernæst maa det erindres, at i de Tider fandtes ikke nogen examen artium eller nogen anden Examen, der gjaldt som Adgangsbevis ved Universitetet. Naar Skolens Ledelse ansaa en Discipel for moden til Universitetsstudiet, kunde denne, forsynet med et saakaldt testimonium maturitatis (Modenhedsbevis) uden videre begive sig til Kiel for at paabegynde det lovbefalede Biennium. Ja endog private — f. ex. Præster — kunde sende deres Elever til Universitetet paa samme Maade. Der er endog saa Eksempler paa, at unge Mennesker er bleven immatrikuleret i Kiel uden dette Modenhedsbevis,*) og selv om Skolen modsatte sig eller fraraadede Immatrikulationen, hændte det ogsaa, at den alligevel fandt Sted. Det siger sig selv, at under

---

*) Prov. Ber. 1833, p. 156.

disse Forhold maatte der blive overordentlig stor Forskel paa de studerendes Forkundskaber.

Det er bekendt, at Provst Balthasar Petersen i Tønder holdt Skole for unge paa Tønder-Eggen, og skal man tro, hvad der fortælles,^{*)} gjaldt et Bevis fra ham for en særlig anbefaling.^{**)} Provst B. Petersen er imidlertid ikke den eneste, som har haft et saadant Institut. I Firserne og endnu i Halvfemserne fandtes et lignende i Tinglev, hvor Pastor Ulrich Anton Petersen til Tider havde op til 20 unge Mennesker, som her fik deres Uddannelse. (Iblandt dem var f. ex. den senere Biskop og Seminarieforsender i Vesterborg P. Outzen Boisen, og Digterinden Annas Fader J. C. Lautrup, Sognepræst i Brede.) Ogsaa Pastor Clausen i Bov, (senere i Adelby) forberedte unge til Universitetet, ja her kom endogsaa en Del fra Norge for at nyde godt af hans Undervisning. Lautrup i Brede forberedte ligeledes en Del, skønt han selv aldrig havde gaaet i nogen Latinskole. Og een af hans Elever igen, Pastor P. Kier i Ø. Løgum,^{***)} har undervist ca. 70, og til ham sendte flere adelige deres Sønner, et Bevis paa, at Privatundervisning i en Præstegaard dengang ofte blev foretrukken fremfor Latinskoleuddannelsen. Nævnes bør i denne Sammenhæng ogsaa den uhyre alsidige Bahne Asmussen, Præst paa Føhr, der om Dagen underviste et »Studentehold«, læste Pindar, Homer og Shakespeare, og om Aftenen holdt Søfartsskole, hvor han underviste i Astronomi; han udgav for Resten ogsaa en »Schifffahrtskunde« paa Rim. Der kunde nævnes flere andre Præstegaarde i Nordslesvig, hvor der dengang holdtes »Latinskole«.

Det ser i det hele taget ud til, at de daværende gamle Latinskoler gik ind i en for dem meget kritisk Tid, dels fordi mange af dem ikke nød den Tillid mere, som var nødvendig, dels fordi man nu — som en Følge af Tidsaanden — kom ind i en Udvikling, som førte til en Ophobning af de saakaldte »Realkund-

^{*)} Pr. Ber. 1829 p. 585.

^{**)} Jeg gengiver senere en Udtalelse af Deputeret i Tyske Kancelli, Schütz, som kaster et noget andet Lys over Provst Petersens Virksomhed.

^{***)} Sognepræst i Ø. Løgum 1802—34.

skaber«, det førte atter til Fagtrængsel og en forfærdende Overfladiskhed. Eleverne vidste de omnibus aliquid, de toto nihil,*) som en samtidig udtrykker sig. Skolens Disciple skal nippe til alle Frugter paa Kundskabens Træ. Man indfører nu ikke alene nye Fag som Fransk og Engelsk, ja endogsaa Italiensk, men ogsaa nogle Steder f. ex. »natürliche Theologi«, »Vernunftlehre, Lesen u. Erklärung der Zeitungen« o. lign. Hele denne Splittelse maatte selvfølgelig virke ødelæggende for den lærde Skoles Hovedopgave: den klassiske Undervisning. Samtidig dukker et andet helt nyt Fag op nu, »Moral«, et Fag, som ifølge hele Tidens Præg blev et Slags Appendix til — eller rettere: en Stedfortræder for — Religionsundervisning. »Moral og Dyd« er Tidens Slagord, og denne nye Moralundervisning ansaas da ogsaa for meget betydningsfuld, idet det nemlig gjaldt om at opdrage de unge til borgerlig Dyd og Vindskibelighed. Megen synlig Frugt førte denne tørre og pedantiske Moralundervisning just ikke til. Hvad der fortælles om Altona Skoles Disciple, hvor dog selveste Basedow underviste i »praktisk Moral«, er ikke noget enestaaende. »Ordenen og Disciplinen var sunket saa dybt, som tænkes kan. Eleverne holdt vilde Drikkegilder, slog ved Nattetid Borgernes Vinduer ind og opførte store Slagsmaal i Gaderne**) Og dog sad den samme Basedow og syslede med Indførelse af en »Mønsterskole«, mens Eleverne huserede i Gaderne.

Følgerne af den her skitserede Udvikling var, at der ustandseligt lyder Klager***) fra Universitetet i Kiel over Studenternes daarlige Forkundskaber, overfladisk Viden og Mangel paa klassisk Dannelse, og man finder mange af dem uegnede til et virkeligt videnskabeligt Studium. Cramer sukker gentagne Gange herover til tyske Kancelli, og ogsaa efter hans Død lyder Klagerne med fornyet Styrke, uden at der dog foretages noget for at afhjælpe Manglerne. Dog har de ikke lydt helt forgæves.

*) Noget om alt, men kendte ikke noget til det hele.

***) L. Bobé. Reventl. Familiepapirer. I. p. XXX.

***) Klager over Studenternes daarlige Forberedelse og over Skolerne. f. ex. Cramer til T. K. 1785 (Liepmann p. 37). Hensler til Schütz 1790 (Liepmann p. 49).

Da Adler var bleven Generalsuperintendent, veksles der en Del Breve mellem ham og Tyske Kancellis Embedsmænd, og i et Brev dateret 19. 11. 1796 skriver Schütz saaledes bl. a. til Adler*) — — Man klagt in Kiel über die vielen hauptsächlich aus dem Schleswigschen u. namentlich dem Amte Tondern dort ankommenden r o h e n Studirenden, die auch, wenn sie fleissig seyen wollen, für die Zukunft wenig versprechen, da sie tardi ingenii***) seyen, und besonders um dem Landausschuss zu entgehen, das theol. Studium wählen. Der Pastor Petersen zu Tinglef soll gegenwärtig 17 junge Leute bey sich haben um sie n o t h d ü r f t i g zur Academie vorzubereiten. Hier ist Ernst im h o h e n Grade erforderlich, bester Adler, — — Der Probst Petersen¹⁾ hatte ja auch in seine Zeit ein Institut, das freilich (ulæseligt) erstrebte, a b e r a u c h U n h e i l s t i f t e t e c .

Stod det daarligt til m. H. t. Studenternes Forkundskaber, naar de kom til Kiel, saa var det ikke bedre, hvad deres videnskabelige Interesse og almene Dannelse angik. Cramer klager allerede 1777 over, at de »bekümmern sich wenig oder garnicht um Humaniora und philolog. Studien, ohne welche doch weder Academici noch tüchtiche Schulmänner gebildet werden können — —«²⁾

Særlig i Halvfemserne og kort efter 1800 er det, ligesom al Idealisme er dræbt ved Kieler Universitetet. Ingen Begejstring spores for noget som helst, og kun nogle ganske enkelte har en Smule videnskabelig Interesse i Behold, ellers er alt opslugt af det rene, nødtørftigste Brødstudium. Det er da heller ikke noget lysteligt Billede, Professorerne i deres Breve tegner af Forholdene ved Universitetet. Vi vil lige nævne 3 Udtalelser fra Mænd, der netop er kommen dertil udefra, og som derfor maa antages at se skarpere end de, som er sløvede ved Udviklingens Gang. Reinhold skriver til Wieland i 1798, at han sluttede

*) Staatsarch. Kiel. Abt. 18. Nr. 18a.

***) Langsomme til at opfatte.

¹⁾ Maa være Provst Balthasar Petersen i Tønder.

²⁾ Brev til T. K. 4. 3. 1777. Statsarch., ogsaa 3. 8. 1777 et Brev til T. K. fra det akadem. Konsistorium i Kiel fuld af Klager over Forholdene (T. K.s Forestillinger 1777 Aug., Rigsarkivet.) det er nødvendigt »dass die latein. Schulen in den Herzogthümern gründlich verbessert u. zweckmässiger eingerichtet werden — —.«

Efteraarsemestret med 3 Tilhørere, skønt det begyndte med 60, og en Forelæsningsrække over Oberon »vor 25 Köpfen — oder Unköpfen« maatte helt opgives. En kortvarig Epidemi samme Efteraar gav Studenterne Anledning til at skulke, skønt de meget vel havde kunnet følge Forelæsningerne »wenn sie keine Schleswig-Holsteiner gewesen wären, deren Widerwillen vor aller Geistesthätigkeit jeder Vorwand willkommen ist.« Studenterne hører i det hele taget kun »die gewöhnlichsten Brotkollegien«.

Og Prof. Feuerbach klager kort efter sin Ankomst i 1803 i et Brev til Hufeland*) »da (d. v. s. hos Studenterne, især Juristerne) ist kein Fünkchen wissenschaftl. Geist, keine Liebe ausser zum Brod, ja zum Brod. Die Seelen sind so feist, wie die Körper, sie scheinen sich ganz in Rindfleisch u. Grütze verkörpert zu haben«.

Ogsaa Prof. Twesten**) skildrer det videnskabelige Liv i Kiel i de mørkeste Farver, der er næppe Spor af et saadant. Latin-skolerne er stadig under al Kritik, de unge kommer uden grundig Forberedelse til Universitetet, og »Videnskaben drives kun som et Haandværk, hvoraf et Antal respektable Personer lever«.

Som nævnt kunde Tidens mærkelige Optagethed af at bibringe alt og alle en overfladisk Viden om alt kun virke ødelæggende paa det videnskabelige Liv, og i Kiel ser man da ogsaa tillige de forskellige Fagstudiers Udvikling alene dikteret af »Nyttehensynet«. Man glemte i Oplysningstiden fuldstændig ved Kieler Universitetet, at det vigtigste paa det Sted var det videnskabelige Arbejde med alle dets mange forskellige Emner og Problemer, og jo mere det forflygtigedes, desto mere gled Universitetet ned i Retning af at blive et Landbrugsakademi og et Seminar.

I særlig Grad bevirkede denne Udvikling, at det teologiske Studium, som det dengang dreves i Kiel, blev til det rene Fuskteri. Den lovbefalede — og almindelige — Tid var 3 Aar. Naar det senere Slægtled raabte ad fontes! saa kunde det saa

---

*) Liepmann p. 95. a. S.

**) I et Brev til Schleiermacher, se Heinrici A. D. Twesten p. 228.

vist ogsaa tiltrænges, thi i Oplysningstiden var der ingen her, som gik »til Kilderne«. Der var simpelthen ikke Tid til det. Men tilmed splittedes alt i et Utal af Fag, saa Studenterne nødvendigvis maatte miste Sansen for, hvad egentlig det centrale i Studiet var. Exegesen gik man over med Harefod. Kirkehistorie læstes kun efter et Kompendium, Dogmatiken (Eckermanns) indskrænkede sig til den saakaldte naturlige Religions Sandheder, hvori alle de nytestamentlige Tanker skulde presses ind. Samtidigt snuste man lidt til Filologien, hvor f. ex. Moldenhawer læste over Pindar, Eckermann over Kaldæisk og Syrisk, kom hertil saa Forelæsninger over »Obstbaumzucht« og »Kräuterlehre«, Fysik og Anatomî (Ting som enhver habil Teolog dengang hørte) foruden den almindelige Pastoralteologi, Apologetik, Symbolik, kateketiske og homiletiske Forelæsninger og Øvelser, saa forstaar man, at en nordslesvigsk Præst ved senere at tænke tilbage paa Studietiden i Kiel kan betegne det hele ved Ordet »Vielwisserei.«*)

Vi ser senere, at Rationalismen i Hertugdømmerne fældes tilsyneladende i en Haandevending. Og Grunden hertil er ikke alene den, at selve Tiden fældede sin Dom over den, men ogsaa den, at Rationalismen formaaede ikke i ringeste Grad at forsvare sig; da den behøvede en Apologet paa det videnskabelige Forum, fandtes der i Hertugdømmerne ikke en eneste Een, thi ingen havde lært at bruge de aandelige Vaaben. Særlig i de filosofiske Fag herskede der i Kiel en utrolig Uvidenhed, som vi nu næppe gør os nogen Forestilling om. Det magre Fond af filosofisk Kundskab, som Studenterne bragte med til Kiel, blev her for det store Flertals Vedkommende aldrig udvidet. Om Platon vidste man**) f. ex. kun, at han var »ein Phantasie-mensch«, Aristoteles »ein scharfsinniger Begriffspalter«, Epikur »ein Wollüstling«, Antistenes »ein Sonderling« o. s. v. Man havde nogle tomme Slagord, som vel anbragt maaske kunde redde en tredie Karakter, men selve de filosofiske Systemer og deres Grundtanker kendte faa eller ingen. Filosofien betragte-

*) Kier, Meine Reise. I.

**) Schumacher a. S. p. 188.

des da ogsaa af denne jordbundne Slægt for ørkesløs og unyttig Spekulation. Det er ikke uden Aarsag, at Kleucker, i det før omtalte Brev til Frederik IV, taler om »traurige Beyspiele«, som han har oplevet ved Examinationerne paa Gottorp og i Glückstadt, hvor Kandidaterne viste sig ganske uvidende i de mest almindelige Ting.

I Kiel sang man i 1790erne

Ja freilich sind sehr oft der Burschen Beutel leer,
doch öfters ist's ihr Kopf noch mehr —
Man hält hier zwar Student und Bursch für Einerlei,
doch mancher ist hier Bursch und nicht Student dabei.«

Ja, disse sidste synes ikke at have været i Mindretal i Kiel i vor Periode, og derfor lyder der da ogsaa tillige stadig Klager over Studenternes Dovenskab og Raahed, over deres fuldkomne Mangel paa Interesse for deres Fagstudier. Om videnskabelige Emner talte ingen, derimod mest om Pibehoveder, Piger og Hunde.*) Ja, ich behaupte: die fadeste, gehaltloseste u. unfruchtbarste Conversation war die gewöhnlichste Studentenconversation« — siger Rektor Schumacher, da han i Erindringen lader Tiden passere forbi. Gang paa Gang maatte Universitetets Konsistorium skride ind mod Studenternes Hasardspil**), som til Tider ganske tog Overhaand, især ved Kieler Omslag. Om Sommeren drev Studenterne omkring i Værtshushaverne langs Düsternbrook, og om Vinteren sad de i Kaffeerne og spillede Kort og Kegler, de mere velhavende udviklede her deres Leve-regel, som just ikke lød særlig idealistisk: vivo ut edam.***)

Teologerne var som oftest de fattigste, for det meste ogsaa de mest udannede og liderlige. Fandtes der iblandt disse een, som var et lyst Hoved, og som udmærkede sig ved nogenlunde galant og dannet Optræden, hørtes det forbavsende Udraab: Mein Gott, und, er d e r studiert Theologi? At saa at sige alle Studenter i Kiel dengang var fuldkommen religiøs ligegyldige, no-

---

*) Schumacher a. S. p. 179.

**) Forbudt ved Forordning af 31. 12. 1782. Forbudet maatte gentagne Gange indskærpes.

***) Jeg lever for at æde.

terer vi kun som en Selvfølge. Det vakte ligefrem Opmærksomhed i Byen, naar en Mediciner eller Jurist saas i Kirken. Teologerne gik heller ikke i Kirke, og det forbavsede ingen, selv bebragtede de som oftest kun Kirken som en Slags Forsørgelsesanstalt. Professor- og Studenterpulpiturerne i St. Nicolai stod hver Søndag gabende tomme, disses Tilstedeværelse nævntes aldrig, og mange vidste overhovedet ikke, at saadanne var til.*) Da Rahbek studerede i Kiel, havde han aldrig hørt noget om saadanne, nu i 1819, da han skriver omtalte Brev, »var det interessant for mig at se Kirken saa talrigt besøgt, og se Professor- saavel som Studenterpulpiturerne saa besatte«. Da var det ogsaa en anden Forkyndelse, thi i 1819 stod Claus Harms paa Prædikestolen i St. Nicolai.

Vovede en Student i de Tider at fastholde et eller andet Punkt af Kirkens Lære, svirrede det straks med Ord som Dummkopf, Heuchler, unwissender und vernachlässigter Mensch o. lign. At haane og spotte al Religion ansaas derimod for et Tegn paa Oplysthed og viste, at man havde brudt med »det gamle«, og de »skadelige Fordomme«. Prøvede en at dadle Synden, var han sikker paa at blive mødt med Haan, og gjorde han det alligevel, kunde vedkommende risikere Prygl.**)

»Det var nedbrydende og ødelæggende, at Ynglinge, som vilde uddanne sig til at være Folkets Førere, kunde og maatte føre en saadan Tale. Og manges Opførsel vidnede desværre om, at de ikke var bedre, end deres Tale lød. Dovenskab, Fornøjelsessyge, Yppighed, Spil og forfængeligt Praleri herskede over mange.***)

Især i Halvfemserne viser det sig, at Oplysningstidens Tanker begynder at bære Frugt i de Hjem, hvor de først mødtes med Begejstring. De unge, som kom fra slige Hjem, med kun en Smule borgerlig Moral som Ballast, blev nemlig mest medtagne af Tidens Forhold, og det er især herfra, den Skare rekrutteres, som leverer Bundfaldet, nedbrudte paa baade Legeme og Sjæl

---

*) Rahbek i et Brev til Nyrup. Citeret hos Ostenfeld, Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—30. V. 255.

**) Kier, Meine Reise I p. 300 ff.

***) *ibid.* Det bemærkes, at Citatet stammer fra en rationalistisk Pen.

af Drik og Kønssygdomme. Et Slægtled voksede her til, »das sich an frechem Verständeln gefiehl und sich ungescheut dem Laster ergab.«^{*)})

Medens Slagsmaal og Dueller i hele Perioden hørte »til Dagens Orden«, blev Forholdene i Begyndelsen af 90-erne saaledes, at Universitetet saa sig nødsaget til at gribe ind. Universitetet var nemlig ved at blive berygtet, og det var nu kommen saa vidt, at mange Forældre nødigt saa deres Sønner tage til Kiel, men paa Grund af Bienniets Bestemmelser var der jo ingen Vej udenom. Rist^{**)}) fortæller f. ex. om, hvordan Faderen kun ugerne sendte ham til Kiel paa Grund af det Vanry, Universitetet var kommen i. Rist kom til Kiel i 1796 (fra Jena), og jeg gengiver hans egne Ord om Forholdene i Kiel dengang. »Die Mehrzahl der Kieler Studenten war damals in einem Zustand äusserer Vernachlässigung und innerer Roheit, von dem man später kaum einen Begriff mehr hat. Diese Klasse war unter dem Namen der Rapstedter (von einem Flecken im nördl. Schleswig,¹⁾) der einmal die besten Muster solcher Gesellen geliefert haben mochte) bekannt.« Her saas Eksempler paa »beispiellose Frechheit und Abwesenheit alles Ehrgefühls«.

Som sagt blev Forholdene i 90-erne dog for brogede, og Professor med. Hensler skriver klagende til Tyske Kancelli desangaaende,²⁾) og foreslaar en Reform m. H. t. det saakaldte Convictorium, (en Spisestue, hvor en Del trængende Studenter fik gratis Mad). »Her forplantes særlig de raa Sæder, og naar der opstaar Uroligheder, er Convictoriet altid det Sted, hvor Aftalerne træffes«. For at dæmme op mod Lovløsheden ophæves »dette Ynglested«, og man gaar over til at uddele Gratialer i Stedet for. I 1792 overvejer Hensler og Prof. Martin Ehlert desuden, hvad der kan gøres for at standse de mange Dueller og Slagsmaal, og de træder i Forbindelse med nogle Studenter,

---

^{*)} ibid.

^{**)} Erinnerungen I p. 74 ff.

¹⁾ Maa vel være Ravsted. Antagelig er det særlig den Slags Fyre, Schütz omtaler i det anførte Brev til Adler.

²⁾ A XVIII Nr. 560. Staatsarch. Kiel.

som har fremsat Tanken om at oprette en Slags »Æresret«,*) hvor alle Stridigheder skulde afgøres. Tanken understøttes fra forskellig Side, og i 1793 indsendes Planen til Tyske Kancelli. Der dannes et Præsidium af Professorer og Studenter, som skal dømme de stridende imellem og søge at løse Uenigheden ad fredelig Vej, idet man derved haaber, at Duellerne vil »formindskes betydeligt«, og at en saadan Æresret vilde faa en »velgørende Indflydelse paa Studenternes Sæder i det hele.«

Men hele denne humane Indretning varede ikke længe, den tabte snart sin Betydning, dels fordi Studenterne ringeagtede den og undlod at afgive deres Stemmer ved Valgene, dels fordi »Rygterne om forefaldne Dueller og Slagsmaal ikke blev sjældnere«. Ja, man møder endog her midt i Oplysningstiden den Sætning, at »der Zeitgeist« har en daarlig Indflydelse paa de studerende. Domstolen træder hurtigt i Uvirksomhed, og i 1806 ophæves den paa de skuffede og vrede Professorers Foranledning. Dog var det ikke altid Studenterne alene, som sloges indbyrdes, det kom ogsaa af og til til Haandgribeligheder mellem dem og Byens Handværkersvende. Saaledes udkæmpedes der i Juni Maaned 1794**) et helt Slag i Kiel mellem disse to stridende Parter, »wodurch die Ruhe u. Sicherheit in der Stadt einige Tage gestört wurden.«

En hel Del Studenter drog nu bort fra Kiel, — vel nok de mere fredelige, hvem det sandsynligvis er bleven for broget nu. Kiels Kommandant blev nu beordret til at drage Omsorg for, at der blev Ro og Orden i Staden igen, og Bataillen og den paafølgende Udvandring nødte Universitet og Borgerskab til at søge at forhindre den Slags Gentagelser, og at faa de bortdragne tilbage igen. Med dette for Øje nedsattes der en Kommission bestaaende af Professorerne Jensen og Niemann, Borgmester Franck og Politimester Jess.

Det er saaledes ikke et lysteligt Billede, man faar af Forholdene ved Universitetet i den Tid, da »Oplysningen« stod paa

*) A XVIII Nr. 588. Staatsarchiv i Kiel, og Tyske Kancellis Forestilling pr. 1806 I Nr. 187 Rigsarkivet.

**) T. K. Forestilling p. 1794 II p. 1 ff. Rigsarkivet.

sin Højde. Rammerne er ganske vist i Orden, men indenfor Murene trænges der i høj Grad til en aandelig Fornøvelse, en aandelig Rejsning.

At de daværende Examinere fik et højest pauvert Udfald, forbavser ingen.

Der herskede Dødvande paa det Sted i den »verdensborgerlige« Tid; men, ved et Universitet veksler de forskellige Generationer hurtigt, og snart kom her en Omvæltning af saa vidtrækkende Omfang, som vist ingen af »Verdensborgerne« havde tænkt sig mulig.

B. Seminarierne.

1. Landsbyskolen i Tiden før den egentlige Oplysningstid.

Vi har set, hvordan Oplysningstidens særlige Interesse for alt det praktiske og »nyttige« ogsaa prægede Universitetsundervisningen i Kiel, saa Universitetet til Tider næppe har haft Krav paa at bære det Navn.

Med ulige større Held ser vi den samme Interesse gøre sig gældende m. H. t. Undervisningsvæsenet i Byerne og paa Landet, og her er der i Perioden gjort et stort og godt Arbejde for at fremme og udvide Undervisningen i Almueskolen og hæve dens og Skolelærernes økonomiske Kaar. Periodens Børn befandt sig bedst paa det jævne, og hvor de kunde blive staaende med begge Ben paa Jorden, — uden at gaa Prometheus' Vej, — udrettede de ogsaa et og andet, som ikke alene tog sig saare godt ud i Tidens Øjne, men ogsaa i en senere Tids. Her paa dette Omraade kunde de ogsaa udføre et solidt, dagligdags Arbejde og samtidig undgaa »de unyttige Spekulationers mørke og vilde Veje«.

Man interesserede sig særlig for og søgte at fremme al Kundskab, som var Almuen tilgængelig og jævnt anvendelig, og her var just et Omraade, hvor de to Egenskaber kunde gaa i skøn Forening.

Man tilskriver jævnlige Oplysningstiden Æren for at have tilvejebragt et almindeligt Skolevæsen ud fra den sande Tankegang, at man i de Tider paa alle Maader vilde fremme Folkeop-

lysningen. Det sidste vilde Pietismen imidlertid ogsaa, og gjorde det ogsaa. Og hvad det første angaar, da vil vi faa at se, at dette ingenlunde gælder for Hertugdømmernes Vedkommende. Tværtimod overtog Oplysningstiden omend ikke et fuldt udviklet saa dog et efter hine Tidens Forhold relativt højt udviklet Skolevæsen. Vel var Forholdene trange baade i den ene og anden Henseende, men i Sammenligning med Skolevæsenet f. ex. i Kongeriget dengang, var Sønderjylland langt foran. Det ligger ganske udenfor dette Arbejdes Rammer at give en Fremstilling af Skolevæsenets Udvikling her i Hertugdømmerne i Tiden efter Reformationen, men for at belyse Forholdene, som de var her før den egentlige »Oplysningstid«, vil vi dog paapege, at alle de Nyindretninger og Forbedringer, som senere sker m. H. t. Skolevæsenet, havde allerede Pietismen erkendt for nødvendige og arbejdet paa at virkeliggøre, og paa væsentlige Punkter har Pietismen ogsaa udført dem.

Allerede i Pietismens Tid saa man klart, at det væsentlig var paa fire Punkter, man maatte sætte al Kraft ind for at hæve Almueskolen og dens Undervisning til Gavn for hele Folket.

Man ansaa det for nødvendigt

1. at Skolerne fik økonomisk Støtte udefra, og at Lærernes Kaar maatte forbedres for at hæve Standen intellektuelt.
2. Spørgsmaalet angaaende Skolelærernes Uddannelse maatte løses, man overvejer at oprette et Seminarium.
3. »Skoleskillingen« skulde forandres fra at være et Gebyr, som Børnenes Hjem udredte, til en almindelig Skat for alle, uanset om de havde Børn eller ej.
4. Sogne- eller Degneskolen maatte aflastes ved Oprettelse af Biskoler i de store Sogne, og at en Distriktsdeling var ønskelig og paakrævet.

Paa denne Linje arbejder f. ex. en Mand som Generalsuperintendent Conradi for at hæve Skolevæsenet, og det maa anses for sandsynligt, at Opgaven ogsaa var bleven løst ad disse Veje, selv om ikke den saakaldte Oplysningstid havde afløst Pietismen. Men saadanne Opgaver løses ikke fra i Dag til i Mor-

gen — aller mindst i de Tider. (Man sammenligne hermed Forholdene i Kongeriget, hvor man først ved Konfirmationens Indførelse i 1736 krævede Forberedelse i Religionskundskab og — som ønskeligt — Færdighed i Læsning. Skoleforordningen af 1739 paalagde ganske vist Degnene at holde Skole og krævede desuden særlige Skoleholdere i vidtstrakte Sogne, men alt det blev vistnok i høj Grad et »fremt Ønske«, thi »saavel Skrivning og Læsning forblev en sjælden Kunst.«*) Et enkelt Exempel, som Koch anfører, viser maaske i nogen Grad Forholdene. I 1794 anmoder danske Kancelli Biskoppen i Aalborg om at skaffe oplyst, »om der i Aalling Sogn fandtes nogen af Bondestanden, der kunde skrive og læse Skrift.)

Vi ser senere, at Adler med en vis Overlegenhed taler om det Skolevæsen, han forefandt ved sin Embedstiltrædelse i 1792, men vi vil dog henvise til — uden i nogen Grad at forklejne hans store og betydningsfulde Indsats og Fortjeneste netop paa dette Omraade, — at allerede Pietismen paa et meget tidligt Tidspunkt har gjort et stort og beundringsværdigt Arbejde, som meget vel kan taale en Sammenligning med de samtidige Forhold andre Steder. For at faa Baggrunden for Oplysningstidens Arbejde for Skolen trukket op, vil vi ved nogle Exempler vise, at Pietismen i Hertugdømmerne, d. v. s. først og fremmest Generalsuperintendenterne Conradi og Reuss og deres Hjælpere og J. H. E. Bernstorff, har paabegyndt Arbejdet paa de fire nævnte Punkter. Oplysningstidens Mænd har i Hertugdømmerne ikke skabt et almindeligt Skolevæsen, men ført Pietismens Arbejde videre, og realiseret de Planer, Pietismen havde udkastet og til dels udført.

Vi ved, at der før og især i Pietismens Tid udkom en lang Række Skoleforordninger**), men af Vigtighed er ogsaa at faa undersøgt, hvordan Forholdet i de Tider stiller sig mellem Teori og Praxis, thi just dengang var der m. H. t. den Slags Forhold ofte en himmelvid Forskel mellem de skønne Forsæt-

*) L. Koch. Oplysningstiden i den danske Kirke 1770—1800. p. 204.

**) Til Dels aftrykt hos Rendtorff: Die schlesw. holst. Schulordnungen, i Schriften des Vereins für S. H. Kirchengeschichte I Række 2. Hefte. En Oversigt over disse findes i nævnte Bog p. 258 ff.

ter og den bitre Virkelighed, (jævnfør nævnte Exempel fra Kongeriget). Nu har vi imidlertid et uvurderligt Materiale til vor Raadighed i de mange Visitatsberetninger, som fra Aar til andet er indsendt, og som viser os, hvordan Kirke-, Skole- og Fattigvæsen tog sig ud i Virkeligheden. Det er ikke nok at studere de udkomne Forordninger, thi de er som oftest kun *pia desideria*, lige saa vigtigt er at faa undersøgt, hvordan Forholdet var mellem Ideal og Virkelighed. Og her viser det sig da, at Pietismen ikke blot havde »fromme Ønsker«, men at den ogsaa formaaede at foretage det næste vanskelige Skridt.

I 1721 indgiver den daværende Provst i Tønder, Samuel Reimarus, en Oversigt*) over Kirke- og Skolevæsnets Tilstand i hans Provsti, vistnok bestemt som en Slags orienterende Oversigt for den nye Generalsuperintendent Thomas Clausen. Beretningen er 1738 tilsat en Del Anmærkninger af den daværende Generalsuperintendent Conradi. Naar man nu tænker paa de daværende Forhold andre Steder, virker det unægteligt overraskende, at f. ex. et Sogn som Udbjerg har to Skoler — Udbjerg og Sød — »forsynede med gode Mestre«. I Holebøl holder Degnen Skole i Kirkebyen, »og de øvrige Byer har deres Skoler a part«. I Rinkenæs er der lige bygget en ny Skole, hvor der ogsaa undervises i Tysk. I Ensted er der Distriktsdeling, hvor to Degne, Fader og Søn, underviser. I Tinglev har Kirkebyen og »de andre Byer Skoler«, i Burkal »haben des Winters alle Dörfer Schulen, des Sommers ist nicht viel darin zu thun«. I Hostrup er »tre gode Skoler« o. s. v. Imidlertid synes Skolevæsenet i Tønder Provsti dengang at have været noget i Retning af et Forbillede for andre Egne, saa at man herudfra næppe maa bedømme Skolevæsenet i sin Helhed. Paa Synoden i Rendsborg 1721**) bliver da ogsaa Tanken om en almindelig Forbedring af Skolens Forhold taget op til indgaaende Drøftelse. Denne resulterer i 10 Forslag »zur Verbesserung des Schulwesens«, som atter fremsættes i 1725, og som ved kgl. Re-

*) Trykt i *Schriften des Vereins für S.-H. Kirchengesch.* II. Række V 'p. 453 ff.

**) S. C. Burchardi über Synoden. p. 82.

solution af 6. April 1725 ophøjes til Lov.*) Denne Lov bliver af stor Betydning, ikke mindst for Nordslesvig. Her kan vi ikke komme ind paa dens enkelte Bestemmelser, men vi vil dog lige se, hvordan Forholdene i Praksis udvikler sig nu i de følgende Aar i de øvrige Egne. Fra 1740 har vi udmærkede Oversigter over Skolevæsenets Tilstand paa Pietismens Tid fra Conradis Pen. Den mild-pietistiske Conradi har interesseret sig meget for Skolen og dens Undervisning, og det er væsentlig hans Fortjeneste, at Skolen i hans Embedstid naar et saa højt Stade.

Af hans Indberetninger, som han efter endt Visitats har indsendt til Kancelliet, nævner vi lige nogle Exempler. Hoptrup Sogn har i 1740**) 5 Skolelærere. Af disse er dog kun den ene examineret (d. v. s. af Provsten) og »mit seinem (Sognepræsten) Consens angenommen«, de andre er lejet af Bønderne, og de faar aarligt »etwas gewisses, etwa 4—6 Mk., u. die Bauern schaffen sie, wenn sie ihnen nicht länger anstehen, nach Belieben wiederumb ab«. I Aabenraa By er i 1740 en Cantorskole og 4 Biskoler, af Conradis Indberetning i 1741¹⁾ ses, at i Cantorskolen undervises der »etwas in der Latinität, Geographie u. Historie, hauptsächlich im Christenthum« af Cantoren, medens de andre to Skolemestre underviser i Skrivning og Regning. «In den Nebenschulen dieser Stadt lernen sie lesen, beten u. den Kleinen Catechismum.»

Om Forholdene paa Landet i Aabenraa Provsti skriver C. i 1740²⁾, at »overalt er der Sogneskoler, som holdes i Kirkebyerne, men foruden disse har hvert Sogn en eller flere Biskoler i de andre Byer. Undervisningen i Degneskolen er forenet med Degnetjenesten, og begge indbringer »nicht über 100—200, höchstens 300 Mk. Die Nebenschulmeister müssen zufrieden sein mit dem, was sie mit den Bauern Accord werden, u. sie bekommen etwa freyer Kost, Schlaf-Stelle u. 3—4 Rthlr. jährl.« Degnen og Sognelærerne examineres og faar Bestalling af Prov-

*) Aftrykt hos Rendtorff, a. s. p. 260 f.

**) Abt. 18 Nr. 39 b Staatsarch.

¹⁾ Indberetning af 22. 2. 1741 Rigsarkivet.

²⁾ Abt. 18. Nr. 39 b Staatsarch.

sten, de andre Lærere er for det meste hverken examineret af Provst eller Sognepræst. I Landsbyskolerne i Provstiet læres Katekismen udenad, «die Auslegung aber des wahren Sinnes und der Kraft überlassen die Schulhalter den Predigern, im übrigen lernen die Kinder in diesen Landschulen auch lesen u. schreiben, beides dänisch und deutsch, einige auch rechnen.

Det er dog ganske interessant at se, at i Aabenraa Amts Landbyskoler underviser man i 1740 ikke alene i Katekisme«, men ogsaa i Dansk og Tysk, i Læsning, Skrivning og Regning. Conradi har imidlertid Gang paa Gang set, at Skolelærernes Forhold var »meget daarlige«, og her overvejer han da, hvordan der paa dette Omraade kan hidføres en Forbedring for derved ogsaa at faa dygtige Lærere. I 1740 indsender Conradi bl. a. en Oversigt*) over Degnenes Indtægter i hans Embedsomraade, og heraf ses, at disse ingenlunde er smaa, nogle er endog særdeles betydelige.

Ganske vist faar Degnen nogle Steder kun 100 Mk., men det almindelige er dog 100—300 Mk., faa Steder faar Degnen 400, endnu færre 500 Mk. et Sted (Wewelsfleth) faar Degnen endog 800 Mk. Men derimod er Skolelærernes (i Biskolerne) økonomiske Forhold yderst trange. Nu foreslaar Conradi imidlertid, at alle Diakonater i de smaa Sogne nedlægges, og at disses Indtægter anvendes til Fordel for Skolerne. Tanken er ikke helt ny, thi i 1738 foreslaar C. f. ex. i et specielt Tilfælde, at et Diakonats (i Horsbøl) nedlægges, og at Halvdelen af Indtægten skal anvendes »til Skolevæsenets Forbedring, da Menigheden nok kan betjenes af Sognepræsten alene«. Det har tydeligt været Conradis Hensigt at forbedre Skolelærernes yderst fattige Kaar for derved ogsaa at gøre sig Haab om at faa mere egnede og dygtige Mænd til Lærere, «og naar Beboerne (die Eingepfarthen) sørger for Kohyrdens Underhold, hvorfor skal de saa ikke kunne give en Skolemester det nødvendige,«

Conradis Bestræbelser for at højne Skolevæsenet omfatter ikke alene Almueskolen, men han har ogsaa sine Planer angaaende en Reform af de helt forsømte Latinskoler. I 1740 fore-

*) Abt. 18. Nr. 39 b.

slaar han nemlig ogsaa at nedlægge de mange smaa og daarligere Latinskoler for til Gengæld at indrette to nye, som kan være tilfredsstillende for alle Parter. Den ene skulde saa ligge i Flensborg, den anden i Itzehoe. *) Baade m. H. t. de smaa Diakonaters Nedlæggelse og Latinskolernes Forenkling følger Oplysningstiden senere i nogen Grad Conradis Forslag i 1740. Hvad der særligt hemmede Almueskolens Udvikling i de Tider, var Ordningen med den saakaldte Skoleskilling, d. v. s. for hvert Barn betaltes ugentlig en Skilling for Undervisning i Læsning + 1 Sk. for Regning. Skolen og dens Undervisning blev saaledes et rent privat Anliggende, som kun vedkom de Folk, som havde Børn at sende i Skole. Ogsaa her paa dette Punkt ønsker Conradi en helt ny Ordning, idet han ønsker Skoleskillingen afløst af en bestemt aarlig Ydelse, som paalignes alle Beboere, uanset om de har Børn eller ej.

Et Skridt videre betegner Skoleordningen for Søndre Ditmarsken af 26. 1. 1740**), ifølge hvilken der overalt skal bygges nye Skoler, og de gamle, som forefindes, skal enten forbedres eller udvides. Det nye i denne Lov er, at Skolehuset foruden Skolestue ogsaa skal indeholde en Lærerbolig foruden Plads til Køer, Faar, Brænde o. s. v. Herved afskaffes saa tillige det saakaldte mensa ambulatoria, d. v. s. Læreren skal ikke mere »gaa paa Mading« hos Beboerne, men faar sin egen Lejlighed og delvis sin Løn i Naturalier. Endelig skal Distriktsdelingen nøje gennemføres og overholdes, »for at intet Hjem skal være uvis om, hvor Børnene skal i Skole«. Den kgl. Skoleordning af 31. Dec. 1747¹⁾ kan betegnes som Pietismens sidste store Fremstød for at fremme Skolevæsenet i Hertugdømmerne. Loven var oprindeligt tænkt som en almindelig Skolelov for alle kgl. Landsdele i begge Hertugdømmer. Særlig Conradis Betænkning (indsendt 4. 5. 1738) danner Grundlaget for den senere Lov, der, som bekendt, kun kom til at gælde for Holsten. Især denne Lov og dens Tilblivelseshistorie viser os Pietismens høje Idealer og

---

*) Abt. 18 Nr. 39 c.

**) Indholdet er gengivet i »die Heimat« 1899 p. 207—08.

¹⁾ Texten hos Rendtorff p. 96—125. Anmærkninger p. 283 fl. Corp. const. Holsat. I p. 471—505.

dens møjsommelige og til Tider næsten haabløse Arbejde for at fremme Skolen og den almindelige Folkeoplysning.

I Conradis Betænkning foreslaas nu ogsaa, at Spørgsmaalet om en ordentlig Læreruddannelse bliver løst, for at Skolen om-sider kan faa en Skolelærerstand, som ikke alene er Haandværkere og lign, men først og fremmest er Lærere.

2. Pietismens Planer om Oprettelse af et Seminar i Hertugdømmerne.^{*)}

Det kan vist næppe med Bestemthed afgøres, fra hvem Initiativet til Oprettelse af Skolelærerseminarier i Hertugdømmerne udgaar. Sandsynligvis har Conradi enten direkte, eller i hvert Fald indirekte tilskyndet J. H. E. Bernstorff til at tage sig af Sagen, og i den førømtalte Forordning findes da ogsaa Tanken fremsat om at oprette en Slags Uddannelsesanstalt for Skolelærere.

I et Brev dateret 1. Maj 1753 henvender Bernstorff sig til Conradis Efterfølger, Generalsuperintendent J. F. Reuss^{**)} angaaende Seminarisagen. Bernstorff har tillige Planer om at forene alle Vajsenhuse under eet, og ønsker hertil knyttet et Skolelærerseminar, da han i Visitatsberetningerne altid finder Klager over »en stor Mangel paa dygtige Skoleholdere«. Imidlertid ses det ikke af Sagens Akter, hvordan Reuss har stillet sig til den, jeg formoder, at han har overdraget Sagen til en paa mange Maader mærkelig Mand, som just nu i disse Aar dukker op i Hertugdømmerne, Provsten i Tønning Johann Christoph Schinmeyer¹⁾. Schinmeyer havde faaet sin teologiske Uddannelse i Halle, og havde en Tid lang (endnu i Franckes Tid) virket ved det berømte Vajsenhus i Halle. Som en ægte Discipel af Francke viste han sig senere i sine daværende Embeder som Præst ved Vajsenhuset i Potsdam, som Sognepræst ved St. Johannes i Stettin og senere i Rathenau, ivrig for Oprettelse af

^{*)} Acta A. XVIII Nr. 633. Staatsarchiv, Kiel.

^{**)} Jeremias Fr. Reuss, en lærd württembergsk Teolog, som siden 1732 var tysk Hofpræst i København og fra 1747 til 1757 Generalsuperintendent i Slesvig. 1757 blev Reuss kaldet til Prof. primarius og Kansler i Tübingen.

¹⁾ Født 1696 i Nordhausen, død i Tønning 1769.

Vajsenhuse og Skoler. *) Men hans Liv blev fuldt af en Række Kampaar, idet han dels ved sin krasse Pietisme, dels paa Grund af sit stridbare Sind tørnede sammen med de civile Øvrigheder og med sine Embedsbrødre. Hans Arbejde til Undervisningens Fremme og hans Omhu for fattige Børns Opdragelse, har dog stadig bevaret hans Navn. I 1751 blev denne Mand, som i saa mange Aar havde tumlet med de Reformplaner, som Bernstorff nu ønsker fremmet, Sognepræst i Tønning. Det ligger nær at antage, at da denne Pioner for Oprettelse af Vajsenhuse og Skoler nu kommer til Slesvig, har Reuss henvendt sig til ham vedrørende Bernstorffs Forslag om at sammenlægge de forhaandenværende Vajsenhuse og i Forbindelse med et stort nyt at oprette et Lærerseminar. I hvert Fald synes Schinmeyer at have henvendt sig til Bernstorff og foreslaaet ham at omdanne Vajsenhuset i Tønning til »et Institut til Uddannelse af Skolelærere«. **) 1755 anmoder Bernstorff Schinmeyer om at udarbejde et Projekt angaaende Seminariets Indretning, Undervisningsplaner o. s. v. samt at give et Overslag over Udgifterne hertil, idet »die vielvältigen Klagen über den Mangel guter Schulmeister haben bei mir schon längstens den Wunsch erregt, dass in den Herzogthümern eine oder mehrere Schulmeister-Seminaria angelegt werden mögten«. Schinmeyer har hurtigt formaaet at udarbejde de ønskede detaillerede Overslag og Udkast, thi allerede 19. Juli 1755 takker Bernstorff for Modtagelsen af disse. Imidlertid ser det ud til, at en Del Stridigheder i Tønning har trukket Sagen i Langdrag og tilsidst standset dens videre Gang.

Vi har nu set, hvorledes allerede Pietismen paa de fire førnævnte Punkter har søgt at fremme Skolen og dens Undervisning, og hvorledes en Del af dens Bestræbelser ikke alene viser sig i de daværende Skolelove, men ogsaa i praktisk Handling. Det blev nu Oplysningstidens Opgave at videreføre Pietismens

---

*) Kirkelexikon for Norden IV 78 og H. Waaterstraat J. C. Schinmeyer 1897.

**) Synes at fremgaa af et Brev til S. fra Bernstorff dat. 31. 5. 1755 i førnævnte Pakke.

Tanker og Arbejde, og her fik den nye Tid en yderst kærkommen Lejlighed til at gøre en virkelig betydelig Indsats.

Naar det lykkedes, skyldes det først og fremmest dens førende Mand i Hertugdømmerne, den begavede Orientalist og praktiske, utrætteligt arbejdende Organisator, Generalsuperintendent Dr. Jacob Georg Christian Adler, som maaltid og under Udfoldelse af en sjælden Energi bragte Arbejdet til Fuldendelse. Paa dette Punkt har Adler sat sig et godt og varigt Minde i Hertugdømmernes Historie. At han som Kirkens Øverste begik Fejl efter Fejl og derved mest kom til at virke i negativ Retning, vil vi senere faa at se.

Vi vil — i Hundredaaret for hans Død — se, at der er god Grund til at mindes hans Navn med Anerkendelse, thi det er først og fremmest ham, som førte dette vanskelige Arbejde til Ende. At han og hans Hjælpere i denne Sag ogsaa søgte at skaffe det danske Sprog bedre Kaar, især i Almueskolen, vil vi i det følgende faa at se. Der vil i Hundredaaret for hans Død være god Grund til at mindes dette.

Naar Skolevæsenet i Rationalismens Tid, især ved Adlers utrættelige Virksomhed, kom ind i en rig Blomstringsperiode, maa det dog ikke glemmes, at det Arbejde, Pietismen efterlod sig, ingeniunde var ubetydeligt. Undrende og fuld af Begejstring skriver f. ex. Magister Dyssel herom ud fra sine Iagttagelser som Sognepræst i Nustrup:*) »Overalt i det Slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperligt i Skrivning og Regnekonsten, indtil Algebra. Bønderne sætter en stor Ære i at lade deres Børn vel oplære, og det saa meget priseligere, da de uden synderlig Øvrigheds Tvang og Anstalt selv ivrig driver derpaa; foruden de visse Sogneskoler lønner og koster hver fraliggende Bye om Vinteren sin egen Skoleholder. En herlig Kundskab er her og meget vittige**) Hoveder. Jeg fandt ved min første Besøgelse i mit Sogns Skoler Drengene paa 10 a 12 Aar, som havde gennemarbejdet to Regnebøger og skrevet ganske ziirligen«. Selvom

---

*) 1758—64, før 1758 Præst paa Laaland, hvortil han forflyttedes igen i 1764.

**) d. v. s. kløgtige.

man nu vil mene, at disse Ord nærmer sig det panegyriske, er de alligevel et Udtryk for, at Pietismens Arbejde i Sønderjylland til Undervisningsvæsenets Fremme ikke har været forgæves.

I Rationalismens Arbejde for Skolen er der særlig et Punkt, som i høj Grad er af Interesse for os i Dag, nemlig dens Kamp (og det vil særlig sige Adlers) for at skaffe det danske Sprog sin naturlige Ret i de dansktalende Egne, og at faa de tyske Lærebøger i Nordslesvigs danske Skoler afløst af danske. Det sidste lykkes, det første derimod kun i ringe Grad. Naar der i det følgende bliver gjort Rede for Rationalismens Arbejde i Oplysnings Tjeneste, trænger det Spørgsmaal sig uvilkaarligt frem: Hvordan stillede Rationalismen i Hertugdømmerne sig til Begrebet »det nationale«. Selvom det Spørgsmaal aldeles ikke var aktuelt for den Tids Mennesker, kom Rationalismen ved dens maalbevidste Arbejde for at hæve Folkeoplysningen dog til at tage Standpunkt til det — a f p r a k t i s k e G r u n d e.

Nogen egentlig national folkelig Følelse vil man lede forgæves efter i Tidsrummet, derimod møder man o v e r a l t (dog med Undtagelse af visse adelige Kredse) en stærk statslig, patriotisk Følelse, som Gang paa Gang ligefrem stiller Krav om, at Skolen og de øvrige Oplysningsfaktorer (f. ex. den daværende Presse) skal hjælpe til med at udvide Kendskabet til dansk Sprog og dansk Kultur »for at der maa blive eet Folk, og dansk og tysk (i Helstaten) kan forenes bis zum grauen Alter der Zeiten zu einer immer nähern u. immer völligeren Vereinigung«.*)

Der foretoges en Række Tilløb i den Retning, især fra de Kredse i Hertugdømmerne, som vi har kaldt de rationalistiske, (i religiøs og national Betydning) men de mødes Gang paa Gang af en ubegribelig Kulde og Passivitet i Kongeriget. Herom i det følgende ved Omtalen af Rationalismens Arbejde for Skole og Oplysning.

---

*) Prov. Ber. 1814 p. 179.